

ŁUKASZ NOWAK

Wydział Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Mappa mundi w kodeksie Jakuba z Kowalewic (BUP Rkp. 1746) a *Historia Brittonum* Nenniusza¹

Streszczenie. Niniejszy artykuł stanowi analizę treściową *mappae mundi* zawartej w kodeksie Jakuba z Kowalewic (BUP Rkp. 1746), próbę odpowiedzi na pytania o proveniencję wpisanego w nią tekstu i jej autora oraz orientacyjne określenie czasu jej powstania. Ponadto poddano analizie listy prowincji wpisane zarówno w mapy typu T-O, jak i te zmieszczone poza nimi, w zebranych kodeksach zawierających analogiczny tekst do tego z poznańskiego kodeksu, pochodzący pierwotnie z IX-wiecznego dzieła autorstwa Nenniusza pt. *Historia Brittonum*. Artykuł prezentuje wyniki poszukiwania w polskich zbiorach map typu T-O, które mogły być wzorem dla mapy znajdującej się w kodeksie Jakuba z Kowalewic. Podjęto również próbę analizy treściowej listy prowincji wpisanej w mapę oraz wskazania różnic i cech wspólnych w znalezionych mapach i egzemplarzu w kodeksie Rkp. 1746.

Słowa kluczowe: *mappa mundi*, *Historia Brittonum*, historia geografii, średniowiecze, kodykologia, kartografia, BUP Rkp. 1746, Nenniusz, Nennius, Jakub z Kowalewic, rękopis, Orozjusz, mapa T-O.

W zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu znajduje się wiele interesujących rękopisów, wśród których na szczególną uwagę zasługuje jeden, zawierający niezwykle, nieodkryty jeszcze zabytek polskiej kartografii późnego średniowiecza. Jest to jedna z najstarszych znanych obecnie map świata typu T-O powstała w Polsce i jedna z najstarszych polskich map w ogóle. Wchodzi ona w skład kodeksu zawierającego różnorodnie tematycznie i objętościowo teksty, skompilowane przez Jakuba

¹ Dziękuję prof. Piotrowi Pokorze, dr Alicji Szulc oraz p. Jakubowi Łukaszewskiemu za cenne uwagi i wskazówki.

z Kowalewic². O autorze wiadomo stosunkowo niewiele. Pochodził z ziemi łęczyckiej. Karierę rozpoczął jako notariusz publiczny w 1434 roku przy oficjale poznańskim. Wśród licznych funkcji kościelnych, które pełnił, wymienić należy urząd dziekana kapituły w Łęczycy i Łowiczu, oficjała łęczyckiego oraz pisarza kolejnych arcybiskupów gnieźnieńskich. Zmarł w 1492 roku³.

Manuskrypt Jakuba z Kowalewic o wymiarach 110 × 157 mm liczy 204 karty oraz zapisane wyklejki okładziny kodeksu. Nie zawsze schludny charakter pisma oraz słaby gatunkowo papier wskazują na przeznaczenie rękopisu raczej na prywatny użytek autora, który w formie swoistego notatnika złączył zapisywane wcześniej interesujące go fragmenty tekstów. Kodeks powstał w 1478 roku, na co wskazują daty roczne wpisane przez autora w kilku miejscach manuskryptu (f. 31r, 95r, 152v i 169r). Dodatkowo na karcie 16r, zawierającej antyfony maryjne, kompilator zapisał rok 1475, co może wskazywać na wcześniejsze rozpoczęcie prac nad tekstami kodeksu oraz prawdopodobnie na względnie chronologiczne ułożenie tychże w rękopisie. Manuskrypt nie zawiera żadnych notatek proveniencyjnych, co uniemożliwia ustalenie jego historii, ani też informacji o jego późniejszych właścicielach. Na wyklejce górnej okładziny Jakub z Kowalewic umieścił spis treści obejmujący jednak jedynie kilka większych tekstów zawartych w kodeksie do karty 169, na której znajduje się podpis autora oraz zapisany rok 1478. Pozostałe teksty prawdopodobnie zostały włączone do kodeksu jako dodatkowe. Rękopis złożony jest ze standardowych w średniowieczu składek liczących po cztery arkusze (16 kart). Kolejne składki są ponumerowane (z pominięciem składek pierwszej, drugiej, piątej i siódmej) w prawym dolnym rogu pierwszej karty recto. Całość kodeksu według numeracji właściciela kodeksu liczy 13 składek⁴. Omawiana w niniejszym tekście mapa znajduje się na karcie 11v składki ósmej.

Mapa świata typu T-O, na planie koła o średnicy 91 mm, znajduje się na karcie 124v i została umieszczona między dwoma tekstami ujętymi w spisie treści – *Dialogus beati Bernardi* i *Concordantie evangeliorum beati*

² Poznań, Biblioteka Uniwersytecka, Rkp. 1746, 1478 r. Zob. Ł. Nowak, *XV-wieczny odpis psalterium abbreviatum z kodeksu Jakuba z Kowalewic (BU Rkp. 1746)*, „Biblioteka” 2021, nr 25 (34), s. 13–28.

³ J. Wieteska, *Katalog prałatów i kanoników prymasowskiej kapituły łowickiej od 1433 do 1970 r.*, Warszawa 1971, s. 30.

⁴ Składka nr 11 liczy 12 kart kodeksu, 4 ostatnie karty składki zostały prawdopodobnie wycięte z rękopisu.

*Augustini*⁵. Mapa nie ma związku z sąsiadującymi z nią materiałami, można zatem przypuszczać, że została dodana jako osobna treść w czasie zapisywania składek przed zszyciem lub jako wypełnienie pozostałej pustej karty oddzielającej dwa teksty już po oprawieniu. Niemniej tak daleko idące skojarzenia domagają się jeszcze potwierdzenia w badaniach nad całym kodeksem⁶.

Niniejszy artykuł stanowi analizę treściową *mappae mundi* zawartej w kodeksie Jakuba z Kowalewic i próbę odpowiedzi na pytania o proveniencję wpisanego w nią tekstu.

Kodeks, spisany na potrzeby prywatne, stanowi świadectwo różnorodnych zainteresowań autora, w tym m.in. medycznych, teologicznych czy geograficznych. Na tę ostatnią dziedzinę wskazują wchodzący w skład *miscellanea* fragment traktatu Arystotelesa o wiatrach oraz róża wiatrów stanowiąca jedną z dwóch ilustracji znajdujących się w kodeksie. Drugim rysunkiem jest mapa świata, wyrysowana ręką Jakuba z Kowalewic. Właśnie ją chciałbym przedstawić w dalszej części tekstu⁷.

Średniowieczna kartografia świata chrześcijańskiego stanowiła kontynuację tradycji map antycznych⁸. Najpopularniejszy rodzaj map

⁵ 16-kartkowa składka od f. 114–129 oznaczona przez Jakuba z Kowalewic numerem 8 w prawym dolnym rogu k. 114r, zawiera zaledwie fragment *Dialogus beati Bernardi* (k. 110r–123v), mapę (k. 124v) i również fragment *Concordantie evangeliorum beati Augustini* (k. 125r–152v).

⁶ Pełniejszy opis kodykologiczny rękopisu – zob. A. Szulc, *Codex collecticius Jakuba z Kowalewic. Ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski” 2009, t. 4, s. 409–418. Wykaz tekstów znajdujących się w rękopisie znaleźć można w artykule: U. Puckalanka, *Nieznana mapka świata w polskim rękopisie z XV wieku*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1968, Seria C, z. 13, s. 8–10.

⁷ *Róża wiatrów*, Rkp. 1746, f. 181v.

⁸ U. Lindgren, *Karte, Kartographie, Lexikon des Mittelalters*, t. 5: *Hiera-Mittel bis Lukaniem*, München 1991, s. 1021–1024; F. Bujak, *Studia geograficzno-językowe*, Warszawa 1925, s. 2. Zarysy dziejów kartografii średniowiecznej: J.G. Arentzen, *Imago mundi cartographica. Studien zur Bildlichkeit mittelalterlicher Welt- und Ökumenekarten unter besonderer Berücksichtigung des Zusammenwirkens von Text und Bild*, München 1984; J. Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury. Studium z dziejów uczoności geograficznej w średniowieczu*, Wrocław 1970; A.D. von den Brincken, *Mappa mundi und Chronographia. Studien zur imago mundi des abendländischen Mittelalters*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 1968, t. 24, s. 118–186; P. McGurk, „The Mappa Mundi”, w: *An Eleventh-Century Anglo-Saxon Illustrated Miscellany: British Library Cotton Tiberius B.V.*, cz. 1, red. P. McGurk, D.N. Dumville, M.R. Godden, A. Knock, Copenhagen 1983, s. 79–87; B. Strzelecka, *Ze studiów nad geografiją i kartografiją XV w.*, „Czasopismo Geograficzne” 1959, t. 30, s. 287–333; U. Ruberg, *Mappe mundi des Mittelalters im Zusammenwirken von Text und Bild*, w: *Text und Bild. Aspekte des Zusammenwirkens zweier Künste in Mittelalter und früher Neuzeit*, Wiesbaden 1980, s. 550–592;

stanowiły *mappae mundi*, których dotychczas rozpoznano ponad tysiąc egzemplarzy⁹. Najbardziej rozpowszechnione w średniowieczu były trójdzielne mapy typu T-O, przedstawiające schemat świata: trzy znane ówczesnie kontynenty wpisane w okrąg oznaczający ocean. Ocean okala Ziemię podzieloną na trzy części literą T symbolizującą wody dzielące znane, zamieszkiwane przez ludzi kontynenty¹⁰. Tak powstałe części odwzorowywały położenie względem siebie kontynentów Azji, Afryki i Europy. Na mapach T-O Azja zorientowana jest zwykle na górze i rozmiarami równa się pozostałym dwóm kontynentom. Zabieg ten wynika z przeświadczenia, zgodnie z którym rajski ogród (Eden) znajduje się na wschodzie, stąd zwykle umieszczany był w górnej części mapy. Warto jednak podkreślić, że najpopularniejszy w średniowieczu schemat świata na mapie T-O nie ma za dużo wspólnego z geografiami, a często miał przekazywać inne wiadomości o historii np. danego narodu lub biblijnej¹¹.

J. Strzelczyk, *Z nowszych prac o wiedzy geograficznej w średniowieczu*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1988, t. 33, nr 2, s. 439–483; E.A. Mel’nikova, *Drevneskandinafskie geograficeskie sočinenija. Teksty, perevod, kommentarij*, Moskwa 1986; R. Simek, *Altnordische Kosmographie. Weltbild und Weltbeschreibung in Norwegen und Island vom 12. zum 14. Jahrhundert*, Berlin – Nowy York 1990; E. Schnayder, *Trzy polskie lub z Polską związane mapy świata („mappae mundi”) na tle zawierających je łacińskich kodeksów średniowiecznych*, „Zeszyty Naukowe Akademii Górniczo-Hutniczej im. St. Staszica w Krakowie. Geodezja” 1982, z. 74, s. 33–64, 3 ryc.; A.D. von den Brincken, *Die „Nationes christianorum orientaliun” im Verständnis der lateinischen Historiographie. Von der Mitte des 12. bis in die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts*, Köln 1973; *The history of cartography*, t. 1, red. J.B. Harley, D. Woodward, Chicago – London 1987; J. Williams, *Isidore, Orosius and the Beatus Map*, „Imago Mundi” 1997, t. 49, s. 7–32; K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi jako obraz świata. Średniowiecze i początek okresu nowożytnego*, Warszawa 1997.

⁹ J. Strzelczyk, *Uwagi o kartografii średniowiecznej*, w: idem, *Średniowieczny obraz świata*, Poznań 2004, s. 50; *Mappemondes A.D. 1200–1500. Catalogue préparé par la Commission des Cartes Anciennes de l’Union Geographique Internationale*, red. R. Almagià, M. Destombes, „Imago Mundi”, suplement nr 4. Niewykluczone jednak, że ze względu na nieprzebadany jeszcze pod tym kątem materiał bibliotek i archiwów ogólna liczba *mappae mundi* jest znacznie większa. Zob. A.D. von den Brincken, *Kartographische Quellen. Welt-, See- und Regionalkarten*, Turnhout 1988, s. 100; K. Zalewska-Lorkiewicz, op. cit., s. 10.

¹⁰ O podziale świata w średniowieczu oraz najwcześniejszych przykładach używania nazw kontynentów Azji, Europy i Afryki zob. J. Strzelczyk, *Starożytne i średniowieczne początki Europy*, w: idem, *Średniowieczny obraz świata*, Poznań 2004, s. 7–22. Wokół tematu kartografii średniowiecznej oscylują prace Adama Krawca. Zob. A. Krawiec, *Dziedzictwo średniowiecznych tradycji geograficznych w „Theatrum orbis terrarum” Abrahama Orteliusa*, w: *Totius mundi philohistor. Studia Georgio Strzelczyk octuagenario oblata*, red. M. Delimata-Proch, A. Krawiec, J. Kujawiński, Poznań 2021, s. 401–413.

¹¹ K. Zalewska-Lorkiewicz, op. cit., s. 12; zob. R. Simek, op. cit., s. 33.

Drugim powodem rozmieszczenia kontynentów jest chrystocentryczny wydzźwięk mapy i dostrzeganie w literze T nawiązania do greckiej litery „tau”, symbolizującej krzyż Chrystusa i ułożenie lądów względem niego¹². Niemniej nie trzymano się tego schematu ściśle, dlatego też wśród map T-O znajdziemy takie, w których Europa jest po lewej stronie, oraz takie, w których znajduje się ona po prawej. Litery T-O odczytywano jako skrót od łacińskich słów: *Orbis terrarum*. Podobnie jak w literze O – ocean, tak w symbolicznej literze T również widziano wody dzielące zamieszkałe kontynenty – górna część to rzeki Don (zwany też Tanais) i Nil, natomiast dolna – Morze Śródziemne. Często na środku mapy, na złączeniu linii tworzących literę T umieszczano Jerozolimę, mającą znajdować się w centrum ówczesnego świata. Ten typ map ekumeny najliczniej występuje w rękopisach średniowiecznych, ale do tego rodzaju należą również obie wielkie mapy świata – z Ebstorfu i Herefordu¹³.

W tradycyjnym pojmowaniu rzeczy już od czasów klasycznych filozofów greckich w obrazie świata istotne były jedynie zamieszkałe jego części. Dlatego też mapy typu T-O nie odzwierciedlają stanu wiedzy współczesnego autorowi, a jedynie mają ilustrować schematycznie ważne części zamieszkałej Ziemi¹⁴. Mapa T-O również nie potwierdza funkcjonującego rzekomo w średniowieczu przeświadczenia o płaskości Ziemi. „Okrągłe mapy świata” znane są także w przestrzennej, kulistej formie. Chociaż kulisty kształt Ziemi był kwestionowany przez uczonych średniowiecza jako sprzeczny z doktryną kościelną, ich świadomym celem było zobrazowanie znanej ekumeny, a nie kształtu globu¹⁵.

Sama mapa typu T-O oparta jest na opisie świata przedstawionym przez żyjącego na przełomie VI i VII wieku Izydora z Sewilli w *De Natura Rerum* (XLVIII, 2 – *De partibus terrae*) oraz w *Etymologiarum sive Originum libri XX* (XIV, 2 – *De terra et partibus*), będącej pierwszą encyklopedyczną

¹² Takie spojrzenie na świat dowartościowywało Europę, umieszczając ją po prawej stronie krzyża, czyli „lepszej” zgodnie z ówczesną symboliką, tam, gdzie na Golgocie ukrzyżowano Dobrego Łotra. A. Krawiec, *Globalny obraz nie-globalnego świata. Obraz świata w kartografii uniwersalnej średniowiecza i renesansu*, „Kultura – Historia – Globalizacja” 2009, nr 4, <http://www.khg.uni.wroc.pl/files/krawiect.pdf> [dostęp: 17.03.2021].

¹³ J. Strzelczyk, *Starożytne i średniowieczne początki...*, s. 51.

¹⁴ R. Knapiński, *Imago mundi. Związek ikonograficznych i literackich modeli świata w wyobraźni średniowiecznej*, w: *Wyobraźnia średniowieczna*, red. T. Michałowska, Warszawa 1996, s. 30.

¹⁵ W. Iwańczak, *Wybrane zagadnienia wyobraźni kartograficznej średniowiecza*, w: *Wyobraźnia średniowieczna*, red. T. Michałowska, Warszawa 1996, s. 106–108; zob. R. Siemek, op. cit., s. 37.

próbą zebrania ówczesnej wiedzy, spisaną w 20 księgach, pełniącej w średniowieczu rolę podstawowego podręcznika szkolnego¹⁶.

Regio autem terrae uidetur trifarie esse diuisa, e quibus una pars Europa, altera Asia, tertia Africa vocatur. Europam igitur ab Africa diuidit mare ab extremis oceani finibus et Herculis columnis. Asiam autem et Libyam cum Aegypto disternat os Nili fluminis quod Canopicon appellatur. Asiam autem – ut ait beatissimus Augustinus – a meridie per orientem usque ad septentrionem peruenit. Europa vero a septentrione usque ad occidentem, adque inde Africa ab occidente usque ad meridiem, unde uidentur orbem dimidium duae tenere Europa et Africa; alium uero dimidium sola Asia¹⁷.

Orbis a rotunditate circuli dictus, quia sicut rota est; unde brevis etiam rotella orbiculus appellatur. Vndique enim Oceanus circumfluens eius in circulo ambit fines. Diuisus est autem trifarie: e quibus una pars Asia, altera Europa, tertia Africa nuncupatur. Quas tres partes orbis veteres non aequaliter diuiserunt. Nam Asia a meridie per orientem usque ad septentrionem peruenit; Europa vero a septentrione usque ad occidentem; atque inde Africa ab occidente usque ad meridiem. Vnde euidenter orbem dimidium duae tenent, Europa et Africa, alium uero dimidium sola Asia; [...] Quapropter si in duas partes orientis et occidentis orbem diuidas, Asia erit in una, in altera uero Europa et Africa¹⁸.

Jak podaje Izydor w pierwszym cytowanym fragmencie, koncepcję podziału zamieszkanego świata na trzy części zaczerpnął z dzieła św. Augustyna (*De civitate Dei* XVI 17).

¹⁶ Podobną rolę podręcznika szkolnego w średniowieczu odgrywało dzieło Pawła Orozjusza, będące podobnie jak *Etymologie* podstawą wiedzy o świecie m.in. dla historyków i kartografów. Zob. A.D. von den Brincken, *Kartographische Quellen...*, s. 24–25; H.W. Goetz, *Die Geschichtstheologie des Orosius (Impulse der Forschung XXXII)*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, „Journal of Roman Studies” 1980, t. 72, 219–220; J. Fontaine, *I. v. Sevilla, Lexikon des Mittelalters*, t. 5: *Hiera-Mittel bis Lukaniem*, München 1991, s. 677–680.

¹⁷ Izydor z Sewilli, *De Natura Rerum*, XLVIII, 2, red. G. Becker, Berolini 1857, s. 79, <https://tinyurl.com/2vptuzbv> [dostęp: 19.04.2021]; zob. London, British Library, MS Harley 2660, 1136 r., f. 123v–124r, <https://tinyurl.com/e3rjjj6k> [dostęp: 25.09.2022]; G.H. Becker, *Isidori Hispalensis De nature rerum liber*, Amsterdam 1967.

¹⁸ Izydor z Sewilli, *Etymologie*, XIV, 2, <https://www.thelatinlibrary.com/isidore/14.shtml> [dostęp: 19.04.2021]; *Isidore de Séville: Étymologies. Livre XIV, De terra*, oprac. przeł. O. Spevak, Paris 2011 (Auteurs latins du moyen âge, 22); S. Barney, W.J. Lewis, J.A. Beach, O. Berghof, *The Etymologies of Isidore of Seville*, Cambridge 2006.

Pierwotnie odpisy *De Natura Rerum* czy *Etymologiae* nie zawierały mapy T-O jako ilustracji do tekstu. Mapy znajdowały się w części odpisów wykonanych w późniejszym czasie¹⁹. Według opisu Izydora, początkowo były one proste, uwzględniały jedynie nazwy ówczesnie znanych, zamieszkałych kontynentów, z czasem zaczęto opatrywać je kolejnymi informacjami – kierunkami świata, nazwami rzek czy kontekstem biblijnym, np. przez dodanie do kontynentów imion synów Noego: Sema, Chama i Jafeta, według których, zgodnie z popularnym w średniowieczu poglądem, miano podzielić zamieszkałą Ziemię (potomkowie Sema w Azji, Chama w Afryce i Jafeta w Europie – Rdz 10)²⁰. W kartografii łączenie części ekumeny z synami Noego sięga VIII wieku, a tego typu mapy nazywane są często mapami Noachidów²¹. Odniesienie religijne występujące często na mapach T-O nie było zamierzone przez Izydora z Sewilli podczas opisywania świata, na co wskazuje właśnie brak tak opisanych map we wcześniejszych egzemplarzach jego pism²².

Synami Noego, którzy wyszli z arki, byli Sem, Cham i Jafet. Cham był ojcem Kanaana. Ci trzej byli synami Noego i od nich to zaludniła się cała ziemia²³.

Owe mapy, bardziej szczegółowe, znane są również pod nazwą *mappa Beatine*, pochodzącą od imienia hiszpańskiego mnicha z VIII wieku – Beatusa z Liébana. Mapa tego typu umieszczona w prologu do drugiej książki jego *Komentarza do Apokalipsy* stanowi najwcześniejszy przykład jej użycia. Beatus narysował i opisał ją na podstawie powyższych opisów pochodzących od Izydora z Sewilli, z Pisma Świętego oraz map Ptolemeusza. Mimo że oryginalny rękopis zaginął, zachowały się jego dość wierne kopie²⁴. Patrząc na mapy typu T-O, możemy odnieść wrażenie, że nie są one zbyt dokładne, nie zawierają podziałów administracyjnych, rzek i zbiorników wodnych, nie zachowują również kształtów kontynentów, jednym słowem, tego, co znamy ze współczesnych

¹⁹ Zob. *Etymologiae*, London, British Library, MS Royal 12 F. IV, XII w., f. 135v, <https://tinyurl.com/ymh6wwza> [dostęp: 8.03.2021].

²⁰ K. Knapiński, op. cit., s. 37.

²¹ A.D. von der Brincken, *Fines terre. Die Enden der Erde und der vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten*, Hannover 1992, s. 52; K. Zalewska-Lorkiewicz, op. cit., s. 60; *Mappemondes A.D. 1200–1500...*, nr 1.6, s. 30.

²² J. Williams, op. cit., s. 13.

²³ Rdz 9,18–19, *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych [Biblia Tysiąclecia]*, wyd. 3 popr., Poznań 1998.

²⁴ Zob. Paris, Bibliothèque nationale de France, MS Latin 8878, XI w., f. 45v–46.

map. Istotnie tak jest, warto jednak zaznaczyć, że nie to było celem ich sporządzania w średniowieczu. Tego typu mapy były rysowane, aby przekazać lub zilustrować pewne informacje czy pouczenia, niekiedy o rozmieszczeniu lądów na Ziemi lub orientacji podczas podróży. Mapy tego okresu często odwoływały się do teologii i Pisma Świętego i w nawiązaniu do nich opowiadały o początkach ludzkości i o świecie jako *opus Dei*. Niemniej na części innych średniowiecznych map, w tym również T-O, znajdują się nazwy krain geograficznych. Często były to prowincje antycznego Cesarstwa Rzymskiego współczesne i historyczne krainy geograficzne.

Ekumeniczne *mappae mundi* stanowiły często ilustrację do komentarzy Pisma Świętego, sporadycznie zbiorów kazań, psalterzy czy literatury hagiograficznej²⁵. W historiografii znaleźć można mapy obrazujące fragmenty dzieł, takich jak *Wojna z Jugurtą* Salustiusza, *Pharsalia* Lukana, traktaty Wilhelma z Tyru czy Jana Mansela, prace encyklopedyczne, np. wspomniane już utwory Izydora z Sewilli, Pomponiusza Meli, Bedy Czcigodnego, oraz traktaty filozoficzne, geograficzne czy astronomiczne²⁶.

Na wielu średniowiecznych mapach typu T-O, w tym na mapie w kodeksie Jakuba z Kowalewic, opisano krainy geograficzne pochodzące z IX-wiecznego dzieła historycznego *Historia Brittonum*, przypisywanego walijskiemu mnichowi Nenniuszowi, dzieła, w którym opisano dzieje Brytów aż do czasów średniowiecza²⁷. Do dziś zachowało się kilkadziesiąt

²⁵ J. Strzelczyk, *Uwagi o kartografii średniowiecznej...*, s. 51.

²⁶ Ibidem; zob. P.E. Schramm, *Sphaira, Globus und Reichsapfel, Wanderung und Wandlung eines Herrschaftszeichens von Caesar bis Elisabeth II*, Stuttgart 1958, passim.

²⁷ Autorstwo *Historiae Brittonum* przypisuje się walijskiemu mnichowi Nenniuszowi (Nenni, Nennius, Nemnius lub Nemnivus) na podstawie dwóch prologów, dodanych do *Historiae Brittonum* w kolejnych wiekach (najwcześniejszy prolog znaleziony w rękopisie z XII wieku), wskazujących na Nenniusza jako autora. Zob. Cambridge, Corpus Christi College, MS 139, f. 166v, <https://parker.stanford.edu/parker/catalog/qj220gv8417> [dostęp: 8.02.2022]. W dalszym ciągu nie ma jednak wśród badaczy konsensusu co do faktycznego autorstwa *Historiae Brittonum*. Prologi do *Historiae Brittonum* opisują domniemanego autora jako ucznia Elbodiego z Bangor (znanego również jako: Elfodd, Elvodug, Elfoddw, Elbodus, Elbodius). *Ninnius sancti elvodugi discipulus*, Cambridge, Corpus Christi College, MS 139, f. 166v. Jedno z ważniejszych źródeł do historii Walii, *Brut y Tywysogion*, opisuje go jako biskupa królestwa walijskiego Gwynedd, z katedrą w mieście Bangor. Zob. Oxford, Jesus College, MS 111, *Red Book of Hergest (Llyfr Coch Hergest)*, XIV/XV w., f. 58v, col A, <https://tinyurl.com/44pdt2a2> [dostęp: 25.02.2022]. Stąd też często można znaleźć określenie *Nennius Banchorensis*, zakładające, że Nenniusz pochodził z Bangor. Prawdopodobnie Nenniusz po ukończeniu pierwotnego dzieła w 796 roku napisał list dedykacyjny, który

rękopisów *Historiae Brittonum*, niemniej nie we wszystkich znajduje się fragment zawierający katalog krain znanego ówczynie świata²⁸. Spośród zaproponowanych przez Davida Normana Dumville'a wariantów poszczególnych redakcji *Historiae Brittonum* najwcześniejszą zawierającą fragment ze wspomnianym wypisem, jest XII-wieczna, najliczniejsza redakcja gildeańska²⁹. Archetypem tej redakcji jest manuskrypt Oxford Bodleian Library, MS Bodley 163 (XII wiek)³⁰. Wcześniejsze redakcje *Historii Brytów* nie obejmują wspomnianego fragmentu, w tym również najstarszy znany odpis, zniszczony w wyniku działań II wojny światowej³¹. Oznacza to, że fragment został dopisany później przez anonimowego skryptora, podającego autorstwo Gildasa³².

stał się następnie prologiem do *Historiae Brittonum*, i wysłał go wraz z kopią dzieła do Elfodda. Nenniusz jest wymieniony jako autor w irlandzkiej wersji dzieła, przetłumaczonej przez Giolla Coemgina już w 1071 roku, jest również znany pod tym imieniem Cormacowi MacCuillennanowi (831–903). Zob. C.L. Kingsford, *Nennius*, w: *Dictionary of National Biography*, t. 40, red. S. Lee, London 1894, s. 219 i inne zawarte tam teorie dotyczące autorstwa *Historiae Brittonum*. Zob. też H. Zimmer, *Nennius Vindicatus. Über Entstehung, Geschichte und Quellen der Historia Brittonum*, Berlin 1893.

²⁸ Odpisy zawierające wypis nazw geograficznych w Azji, Europie i Afryce wymienione zostały w dalszej części tekstu. Pozostałe znalezione rękopisy (do końca XV wieku) niezawierające wspomnianego fragmentu: Chartres Bibliothèque Municipale, Ms 98 (zniszczony), IX/X w., chartes recension, najstarszy odpis.; Vatican, Biblioteca Apostolica, MS Reginensis Latini 1964, XI w., drugi najstarszy odpis; London, British Library, MS Harley 3859, XI/XII w., trzeci najstarszy odpis; Paris, Bibliothèque Nationale, MS Latin 9768, XI w.; London, British Library, MS Cotton Vespasianus B XXV, XII w.; London, British Library, MS Cotton Vespasianus D XXI, XII w.; Paris, Bibliothèque Nationale, MS Latin 11108, XII w.; London, British Library, MS Cotton Vitellius A XIII, XII w.; Salisbury Cathedral, MS 146, XII w, (*mirabilia*); Paris, Bibliothèque Nationale, MS Latin 8048, XIII w.; London, British Library, MS Additional 11702, XIV w.

²⁹ D.N. Dumville, *The textual history of the Welsh-Latin Historia Brittonum*, rozprawa doktorska, s. 507, <https://era.ed.ac.uk/handle/1842/8972> [dostęp: 8.02.2022]. Wspomniany wypis krain geograficznych zawiera również edycja Sawley, niemniej jest ona późniejsza i bazuje na egzemplarzu edycji gildeańskiej.

³⁰ Oxford, Bodleian Library, MS Bodley 163, f. 230v–231r; zob. D.N. Dumville, op. cit., s. 506.

³¹ Chartres, Bibliothèque municipale, MS 98, <https://tinyurl.com/5yyxnzd6> [dostęp: 15.07.2021].

³² Nawiązanie do Gildasa jako autora *Historiae Brittonum* przez XII-wiecznych historyków tłumaczy się częstym przypisywaniem tekstu w rękopisach Gildasowi Mądrymu (*Gildas Sapiens*), żyjącemu w VI wieku, ze względu na skojarzenie z jego dziełem *De Excidio (et Conquestu) Britanniae*, opisującym również historię Brytanii. Kiedy dostrzeżono absurdalność przypisywania *Historiae Brittonum* znanemu Gildasowi, jako jej autora wskazywano wymyśloną postać *Gildas minor*. C.L. Kingsford, op. cit., s. 221.

Il. 1. Mappa mundi w tzw. kodeksie Jakuba z Kowalewic, oryg.: BU UAM, Rkp. 1746, f. 124v

Mappa mundi przedstawia prowincje podzielone na trzy grupy ze względu na położenie na trzech kontynentach. Wykaz krain geograficznych opatrzonych określeniem *provincie*, jak mogłoby się wydawać na podstawie zamieszczonych w niej nazw, wskazuje na regiony Cesarstwa Rzymskiego, niemniej spis nie jest ani dokładny, ani kompletny. Gdyby lista faktycznie odnosiła się do prowincji cesarskich, warto podkreślić, że część z nich została pominięta, inne natomiast były nimi jedynie przez chwilę, kolejne wymienione w spisie, jak Indie, Persja czy Etiopia, nigdy nie były prowincjami Imperium Rzymskiego. Nadmienić należy, że lista prowincji zawiera nie tylko krainy historyczne, ale również ich części czy nawet pojedyncze miasta. Lista krain nie odpowiada więc konkretnemu okresowi w historii cesarstwa, lecz stanowi jedynie zbiór luźnych nazw krain, chociaż w większości faktycznie wchodzących w skład Imperium Rzymskiego. Należy zatem przyjąć, że lista we fragmencie *Historiae Brittonum* próbuje nakreślić szerszy niż Cesarstwo Rzymskie obraz części składowych trzech zamieszkałych kontynentów. Z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że skryptor redakcji gildeańskiej *Historiae Brittonum* wyselekcjonował listę prowincji z dzieła Pawła Orozjusza, żyjącego na przełomie IV i V wieku historyka, apologety i ucznia św. Augustyna z Hippony³³. Orozjusz, chcąc uzupełnić *De civitate Dei* (szczególnie księgę trzecią), napisał *Historiarum libri VII adversus paganos*, w której zawarł znaną ówczesnie historię świata, a każda księga odpowiadała jednej epoce dziejów Ziemi. W ostatniej części – siódmej – opisał historię od narodzenia Chrystusa do czasów mu współczesnych (417 rok)³⁴. Przy tworzeniu dzieła korzystał z dorobku innych historyków i ojców Kościoła³⁵. Na początku księgi, wskazując na trzyczęściowy podział świata, dokonuje, jak sam

³³ Najstarszy znany egzemplarz edycji gildeańskiej (Oxford Bodleian Library, MS Bodley 163), a więc najstarszy, w którym można znaleźć fragment z wypisem prowincji świata, jednocześnie stanowiący źródło pozostałych odpisów tej redakcji, powstał (dotyczy drugiej części rękopisu zawierającej *Historiae Brittonum*) najprawdopodobniej w Peterborough w 1108 roku. Zob. D.N. Dumville, op. cit., s. 512. Możliwe więc, że to właśnie tam została stworzona kompilacja *Tres filii Noe...* Świadczy o tym dodatkowy fragment poprzedzający tekst *Historiae Brittonum* w kodeksie, pochodzący z dzieła Orozjusza, które stanowiło najpewniej podstawę wspomnianej kompilacji (fragment w kodeksie nie zawiera opisu podziału świata, jednak wskazuje, że skryba mógł mieć dostęp do rękopisu *Historiarum adversus paganos*).

³⁴ R. Knapieński, op. cit., s. 38.

³⁵ Orosius, *Historiarum libri VII adversus paganos*, V w., Vatican, Biblioteca Apostolica, MS Reg. Lat. 296, IX w., <https://tinyurl.com/ujhswwa> [dostęp: 21.02.2022]; zob. Orozjusz Paweł, *Historiarum libri septem*, Patrologia Latina, t. 31, col. 0663-1174B, <https://tinyurl.com/yvdazhzb> [dostęp: 8.02.2022].

stwierdza, „krótkiego przeglądu prowincji i wysp całego świata”³⁶. Nenniusz we wprowadzeniu do *Historiae Brittonum*, które można odnaleźć w kilku egzemplarzach, podaje, że kronika została skompilowana na podstawie wyciągów z różnych pism, zapomnianych i odrzuconych przez uczonych z Wysp Brytyjskich³⁷. Nie wymienia Orozjusza, jednak prawdopodobnie to właśnie jego dzieło posłużyło za inspirację do napisania fragmentu zawierającego listę prowincji świata, dopisanej do *Historiae Brittonum* w edycji gildeańskiej (choć z pewnością nie jako jedyna inspiracja, na co wskazują prowincje wymienione przez niego, a niezajdujące się w dziele Orozjusza)³⁸.

³⁶ Percensui breuiter ut potui prouincias et insulas orbis uniuersi. – *Historiarum aduersus paganos*, lib. I, 2, 106.

³⁷ „Ego Ninnius Elvodugi discipulus aliqua excerpta scribere curavi, quae hebitudo gentis Britanniae deiecerat, quia nullam peritiam habuerunt neque ullam commemorationem in libris posuerunt doctores illius insulae Britanniae. Ego autem coacervavi omne quod inveni tam de annalibus Romanorum quam de cronicis sanctorum patrum, id est Ieronymi, Eusebii, Isidori, Prosperi et de annalibus Scottorum Saxonumque et ex traditione veterum nostrorum”. Cambridge Corpus Christi College 139, f. 166v. Zob. też Durham Cathedral B II 35, f. 129r, <https://tinyurl.com/57fm463f> [dostęp: 8.02.2022]; London, British Library, MS Burney 310, f. 158r; Cambridge University Library, MS Ff I.27, f. 8r, <https://tinyurl.com/2n958m66> [dostęp: 8.02.2022]; zob. też: ibidem, f. 7v; Oxford College of St John the Baptist, MS Oxon. 99, f. 117v; Nenniusz, *History of the Britons (Historia Brittonum)*, przeł. J.A. Giles, <https://tinyurl.com/4m7swew7> [dostęp: 13.07.2022].

³⁸ Przypuszczalnie *Historiarum aduersus paganos* stanowiła podstawę do stworzenia listy prowincji Europy, Azji i Afryki, jako że dzieło Orozjusza było jednym z najczęściej czytanych w średniowieczu dzieł historycznych. „Znanych jest 265 powstałych w średniowieczu rękopisów zawierających to dzieło. Jego wizja historyczna mocno oddziaływała na średniowiecznych autorów, będąc dla nich modelem, w jaki sposób należy pisać historię”. R. Suski, *Szczepienie historii. Wpisanie przez Orozjusza historii Rzymu w historię Zbawienia*, w: *Małe miasta Duchowość kanoniczna*, red. M. Zemło, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku 2020, s. 57–78, <https://tinyurl.com/zj8upmbc> [dostęp: 20.02.2020]. Choć ze względu na popularność *Historiarum aduersus paganos* prawdopodobne wydaje się, że to właśnie z tego dzieła czerpał autor spisu prowincji, to jednak warto zaznaczyć, że znane ówczesne były inne teksty zawierające o wiele obszerniejsze zestawienia prowincji świata, a także często odwołanie do podziału według synów Noego: Hieronimi Presbyteri, *Dimensuratio provinciarum*, V w., Oxford, Merton College, MS 315, IX w., f. 6v–8v, <https://tinyurl.com/mr2s3zt9> [dostęp: 21.02.2022] (zob. *Geographi latini minores*, wyd. 2, s. 9–14, <https://tinyurl.com/2vvev8ph> [dostęp: 20.02.2022]); *Divisio orbis terrarum*, V w., Vatican, Biblioteca Apostolica, MS Pal. Lat. 1357, XIII w., f. 21r–22r, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Pal.lat.1357 [dostęp: 21.02.2022] (zob. *Geographi latini minores*, s. 15–23); Iulius Honorius, *Excerpta eius sphaerae vel continentia (Cosmographia)*, IV w., Paris, Bibliothèque nationale de France, MS lat. 4808, f. 53r–65r, <https://gallica.bnf>.

Zestawienie *Historiae Brittonum* (najstarszego zachowanego odpisu) oraz analogicznego tekstu wpisanego w mapkę w kodeksie Jakuba z Kowalewic prezentuje się następująco:

<i>Historia Brittonum</i> (Oxford, Bodleian Library, MS. Bodley 163, f. 230v–231r)	Mapka w kodeksie Jakuba z Kowalewic
Tres filii noe diviserunt orbem in tres partes primo post diluvium. Sem in asia, Cham in africa, Iaphet in europa. Sic dilataverunt terminos suos in tres partes, quia errant tot fratres.	Tres filij Noe sic inter se mundum diviserunt. [Nad mapką]
In asia Provincie XV India, Achaia, Parthia, Siria, Persia, Media, Mesopotamia, Cappadocia, Palestina, Armenia, Cilitia, Caldea, Siria, Ægiptus, Libia.	Asia In qua sunt XV. Provincie India achaia Parthia Syria Persia Media. Mezopothonia Capadocia Palestina Armenia Silicia. Caldea Suria Egiptus Libia
In Africa sunt provincie duodecim: Lidia, Cirini, Pentapolis, Æthiopia, Tripolitana, Bizantia, Getulia, Natabria, Numedia, Samaria, Sirtes maiores et minores.	Affrica sunt provincie Liddia. Sirini Pentapolis Etiopia Tripolitana Bithinia Getulia Natabria Numedia Samaria Sirites maiores et minores
In Europa sunt Provincie quattuordecim: Roma, Calabria, Hispania, Alamannia, Macedonia, Thracia, Dalmatia, Pannonia, Colonia, Gallia, Aquitania, Britannia, Hibernia, Aquilonarii infra oceanum.	Europa habet provincias XV. Roma. Calabria Ispania Macedonia Tracia Dalmacia Pannonia Polonia Almania Gallia Aquitania Britonia Aquilonaria Australia infra oceanum

[fr/ark:/12148/btv1b10546166w/f113.item](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:hbz:5:1-63888-p0071-9) [dostęp: 21.02.2022] (zob. *Geographi latini minores*, s. 24–55); Laterculus Veronensis, IV w., Verona, Biblioteca Capitolare, MS II (2), f. 255r–256r (zob. *Nomina provinciarum omnium (Explicit Cosmographia Iuli Caesaris)*, *Geographi latini minores*, s. 127–129); *Ex laterculo Polemii Silvii, Nomina omnium provinciarum*, V w., Vatican, Biblioteca Apostolica, MS Vat. Lat. 631 pt. 1, XIII w., f. 6v–7r, <https://tinyurl.com/52k8475n> [dostęp: 21.02.2022] (zob. *Geographi latini minores*, s. 130–132); *Liber Generationis, Divisio terre tribus fillis Noe*, Paris, Latin 10910, VII–VIII w., f. 1r–20v, <https://tinyurl.com/2scs5wvx> [dostęp: 21.02.2022] (zob. *Geographi latini minores*, s. 160–170); Orosius, *Congregationes temporum (epitome chronologica)*, Wien, Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), Codex Vindobonensis Palatinus 3416, XV w., f. 55r–60r, <https://tinyurl.com/2s2fmuwj> [dostęp: 21.02.2022] (zob. *Ex chronographo anni p. chr. 354 excerptum, Divisio terre tribus fillis Noe*, VIII/IX w., *Geographi latini minores*, s. 171–172).

	<p>In Europa Japheth qui habvit XV filios – Sem In Asia regnavit qui habivt filios XXVII. In Affrica Cham qui habvit XXX filios. [Na obwodzie mapki]</p> <p>Filý filiorum Noe LXXII quod et lingwaia</p> <p>Distincta fuere. [Poniżej mapki]</p>
--	--

Lista rękopisów zawierających *Historiam Brittonum* z listą prowincji świata (do XVI wieku)³⁹:

1. Cambridge Corpus Christi College, MS 139, XII w., f. 168v, col. 2.
2. Leiden, University Library, MS BPL 20, 1138/9 r., s. 215r–215v.
3. Paris, Bibliothèque Nationale, MS Latin 15009, 1166 r., f. 162r–162v.
4. London, British Library, MS Cotton Caligula A VIII, XII w., f. 64.
5. Lincoln Cathedral, MS 98, XII w., f. 108r⁴⁰.
6. Paris, Bibliothèque Nationale, MS Latin, 5232, XII w., f. 64r.
7. London, Cotton MS Vitellius E I, XII w., f. 52r–52v.
8. Oxford, Bodleian Library, MS Bodley 163, XII w., f. 230v–231r.
9. Cambridge University Library, MS Mm.V.29, 1125–1200 r., f. 109v–109r.
10. Liège, University Library, MS 369C, 1150–1250 r., f. 132r.
11. Rouen, Bibliothèque Municipale, MS U74, XII/XIII w., f. 290v.
12. Cambridge University Library, MS Ff I.27, XII–XIII w., f. 12v–13r.
13. London, British Library, MS Cotton Nero D VIII, XIII w., f. 64.
14. London, British Library, MS Arundel 507, XIII w., f. 100v.
15. London, British Library, MS Cotton MS Vitellius A XII, XIII w., f. 63v–64r.

³⁹ Spośród 60 rękopisów zawierających *Historiam Brittonum*, do których dotarłem, wymieniam jedynie połowę. Ograniczam listę na podstawie kryterium czasowego – koniec XV wieku – w celu zawężenia zbioru do potencjalnych źródeł, z których mógł swój tekst zaczerpnąć Jakub z Kowalewic. Z drugiej strony, po wynalezieniu druku powstawały liczne inkunabuły, a także rękopisy zawierające odpisy *Historii Brytów* z wypisem prowincji, będące jednak odpisami jednego (lub kilku) z wymienionych rękopisów, w związku z czym ich tutaj nie uwzględniam. Przy okazji chciałbym podziękować pracownikom bibliotek, którzy udostępni mi skany rękopisów niezawierających listy prowincji, a w związku z tym nieujętych w spisie rękopisów zawartym w niniejszym artykule: p. Frankowi Bowles za udostępnienie Cambridge University Library, MS li.6.11 oraz MS Mm.V.29 (ostatni znajduje się na liście); p. Nicolasowi Bell za przesłanie skanów rękopisu Cambridge Trinity College, MS O.5.37 (tu co prawda znajduje się lista prowincji, ale datacja kodeksu wykracza poza przyjęte dla listy ramy czasowe); p. Katy Mackin z University of Glasgow za skany Glasgow University Library GB 247 MS Hunter 318 (U.7.12)/4 (również datowany na późniejszy okres).

⁴⁰ Dziękuję serdecznie p. Claire Arrand za udostępnienie skanów rękopisu.

16. Paris, Bibliothèque Nationale, MS Latin, 6274, XIII w., s. 13.
17. Cambridge University Library, MS li.VI.11, XIII w., f. 67r.
18. Durham Cathedral, MS B II 35, XIII w., f. 130v.
19. Oxford, College of St John the Baptist, MS Oxon. 99.3, XIII w., f. 118v–119r⁴¹.
20. London, British Library, MS Royal 13 D V, XIII w., f. 38v.
21. Évreux, Bibliothèque-médiathèque, Ms. 41, XIII w.
22. London, British Library, MS Burney 310, 1381 r., f. 159v.
23. London, Lambeth Palace, MS 371, XIV w., f. 9v.
24. Aberystwyth National Library of Wales, MS Llanstephan 175 B, XIV w., f. 7r⁴².
25. New Haven, Yale University, Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Takamiya MS 62) (dawniej: Cambridge Fitzwilliam MS BL II), 1350–1400, f. 80v⁴³.
26. London, College of Arms, MS Norfolk 30, XIV w. (znany również jako Arundel 30), f. 12v–13r⁴⁴.
27. London, British Library, MS Cotton Julius D V, XIV w., f. 2v–3r.
28. Cambridge, Corpus Christi College, MS 363, 1475–1525 r., f. 4v.
29. Rennes Bibliothèque, MS I.F.1003, XV w.

Historia Brittonum została wyżej przedstawiona jako źródło i najwcześniejsze znane dzieło zawierające tak ujęte zestawienie prowincji świata, jednak nie jest to jedyne miejsce, w którym tekst ten występuje. Odwołanie do Noego i jego synów w kontekście omawiania podziału świata znaleźć można np. w późniejszych manuskryptach, m.in. w Hiszpanii, gdzie powstała *Historia Gótica* autorstwa Rodriga Jiménez de Rada. Napisana została w 1243 roku⁴⁵, opisuje historię Półwyspu Iberyjskiego. *Tres filii Noe diviserunt...* stanowi dodatek zamieszczony na początku lub końcu

⁴¹ Dziękuję p. Dominic Hewett za przesłanie skanów rękopisu.

⁴² Dziękuję p. Martinowi Robson-Rileyowi za przesłanie skanu rękopisu.

⁴³ Dziękuję p. Suzanne Reynolds z Fitzwilliam Museum za pomoc w zlokalizowaniu rękopisu.

⁴⁴ Serdecznie dziękuję p. Jamesowi Lloydowi za udostępnienie rękopisu w College of Arms w Londynie.

⁴⁵ Znana również jako *De rebus Hispaniae* lub *Crónica del toledano*. Przykładowe egzemplarze zawierające wykaz prowincji świata z *Historiae Brittonum*: Madrid, Biblioteca Nacional de España, MS 7104, f. 7r, XIII w.; Madrid, Biblioteca Nacional de España, MS 7008, ff. 2v–3r, XIII w.; Cordoba, Biblioteca Publica, MS 131, f. 151r, XIII w.; Madrid, Biblioteca Nacional de España, MS 898, ff. 24r–24v, XVI w.; Madrid, Biblioteca Nacional de España, MS 2214, ff. 207r–207v, XVI w.; San Marino, Huntington Library, MS 1034, f. 9r, XIV w.; Madrid, Biblioteca Nacional de España, MS 7074, f. 4r, XVI w.; Biblioteca Histórica de la Universidad de Salamanca, MS 2674, f. 64v, XV w.

dzieła. Często jest to fragment dopisany inną ręką lub wyraźnie oddzielony od reszty tekstu⁴⁶. Inaczej rzecz ma się w wypadku XV-wiecznego dzieła *Genealogiczna kronika królów Anglii*⁴⁷. Tutaj tekst jest wkomponowany w treść zwoju przedstawiającego biblijną historię połączoną z genealogią królów angielskich – od Noego do Edwarda IV. Podział świata na prowincje – często dodatkowo zilustrowany na marginesie małą mapką typu T-O – stanowi komentarz do początkowego etapu historii Noego i jego synów w chronologii dziejów biblijnych. Jak wspomniałem, w niektórych późniejszych rękopisach zawierających teksty Izydora z Sewilli mapa T-O z opisem nazw kontynentów lub dodatkowo powiązaniem ich z synami Noego stanowiła ilustrację odpowiedniego fragmentu dotyczącego rozmieszczenia lądów na Ziemi lub omówienia poszczególnych kontynentów. Znane są jednak również odpisy dzieł, w których mapy narysowane na kartach kodeksów uzupełnione są o listę prowincji z *Historii Brytów*. Samą listę lub też mapę z wpisanymi w nią prowincjami znaleźć można też w innych utworach, w których opisywano chociażby konkretną część świata – wówczas tekst i mapa stanowiły komentarz⁴⁸.

⁴⁶ Zob. MS 131, f. 151r; MS 2674, f. 64v; MS 7008, ff. 2v–3r.

⁴⁷ *Genealogical Chronicle of the Kings of England*. Współcześnie zachowało się 40 odpisów „kroniki”, niemniej podobnie jak w przypadku *Historiae Brittonum* oraz *Historiae Gótica* omawiany fragment znajduje się w części późniejszych rękopisów (XV wiek). Przykładowe egzemplarze z zestawieniem prowincji Azji, Afryki i Europy z *Historiae Brittonum*: Philadelphia, Penn Libraries, MS Roll 1066, 1461 r.; New Haven, Yale University Library, MS Marston 242, XV w.; Oxford, The Queen’s College, MS. 168, 1454–1459 r.; London, British Library, MS Harley Roll C. 9, XV w.; Philadelphia, United States, Free Library of Philadelphia, John Frederick Lewis Collection of European Manuscript, MS Lewis E 201, Edward IV Roll, Chronicle of the History of the World from Creation to Woden, with a Genealogy of Edward IV, 1461–1464 r., section 2; London, British Library, Lansdowne, MS 456, f. 3r, 1461–1466 r.; New York, Metropolitan Museum of Art’s, Cloisters Collection, 2018.631, 1466–1467 r.; Oxford, Bodleian Library, MS Lyell 33, 1469–1470 r.; San Marino, Huntington Library, MS HM 264, XV w.; Cambridge, Trinity College, MS R. 4. 52, XV w.

⁴⁸ Zob. Exeter Cathedral, MS 3507, f. 67, X w., zawierający tekst *De Natura Rerum* Izydora z Sewilli, oraz Oxford, Bodleian Library MS. Canon. Misc. 560, f. 3r, XI w., zawierający *De Natura Rerum* Bedy Czcigodnego. Bardzo podobną mapę znajdziemy w British Library Cotton MS Vitellius A XII, f. 63v–64r, XIII w. oraz w niedokończonej mapie Oxford, Bodleian Library, MS Auct. F. 3. 14., f. 19v. Ostatnia mapa nie została uzupełniona o tekst, niemniej jest bardzo prawdopodobne, że docelowo miała mieć go z *Historiae Brittonum* – jak w MS 3507 i Cotton MS Vitellius A XII. Przedstawione mapy zawierają cztery puste medaliony – po jednym na każdą z części mapy oraz na środku, gdzie zwyczajowo umieszczano Jerozolimę, obrazując jej centralne miejsce na ziemi. Jedynie w niedokończonej mapie MS Auct. F. 3. 14. zostały naszkicowane: postać Jezusa Pantokratora (w części przedstawiającej Azję), w środkowym medalionie

Pojawiają się także rękopisy, różne od wymienionych wyżej, w których w mapkę T-O wpisano tekst z *Historiae Brittonum* – np. rękopis *Alexandreis* Waltera z Châtillon, poemat o czynach Aleksandra Wielkiego, w którym mapkę dodano do opisu Azji⁴⁹. Innym przykładem jest rejestr majątku zapisany dla spadkobierców przez Henry’ego de Bray (1289–1340)⁵⁰. Na wstępie, zaraz po przedstawieniu się i podaniu celu napisania rękopisu, autor umieścił *Descriptio Mundi* z listą prowincji trzech kontynentów. Zdarzają się rękopisy, w których tekst z *Historiae Brittonum* stanowi osobny dodatek do mapy (często typu T-O), zawierającej jednak inne zestawienie krain geograficznych⁵¹. W omawianych powyżej rękopisach zestawienie prowincji świata znajdowało się obok tekstów opisujących świat lub jego części, do których fragment owego zestawienia stanowił pewnego rodzaju komentarz lub uzupełnienie. Podobny kontekst zdaje się mieć fragment *Tres filii Noe diviserunt...* z *Historiae Brittonum* znajdujący się w manuskrypcie londyńskim, jako jedyny na pierwszej karcie w formie notatki, bezpośrednio przed kroniką *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum* Bedy Czcigodnego. Tekst został dopisany do kodeksu w późniejszym czasie, na co wskazuje mniej staranny dukt pisma⁵². Autor dopisku musiał zaczerpnąć fragment z jednego z wcześniejszych odpisów *Historiae Brittonum* edycji gildeańskiej, możliwe, że po skojarzeniu dzieła Nenniusza z podobnym tytułem dzieła Bedy. Niewykluczone, że na tej karcie, której zaledwie fragment się zachował, znajdować się mogła mapka ilustrująca tekst.

postać kobieca (mogąca być personifikacją Jerozolimy) oraz dwie anonimowe męskie postacie w medalionach lewym i prawym odpowiadającym kolejno Afryce i Europie. Popularnymi motywami graficznymi przedstawiającymi alegoryczne personifikacje kontynentów (odpowiednie do topografii terenu) były – Europa jako dama, Afryka jako Murzyn i Azja jako Arab w turbanie. Zob. R. Knapiński, op. cit., s. 33. Warto podkreślić, że mapa u Jakuba z Kowalewic, pomijając brak medalionów, najbardziej przypomina trzy powyższe.

⁴⁹ Oxford, Bodleian Library, MS Bodley 527/3, f. 189v, XIII w. Zob. też Copenhagen, Kongelige Bibliotek, MS GKS 2020, 4, XII w., f. 102. W tym miejscu chciałbym podziękować p. Thomasowi Hvidowi Kromannowi z Royal Danish Library za przesłanie skanów rękopisu.

⁵⁰ Rękopis nie przetrwał prawdopodobnie II wojny światowej. Znajdował się w British Library pod sygnaturą Cotton Nero C XII. Znana jest jego transkrypcja w: *The estate book of Henry de Bray of Harleston, co. Northants (c. 1289–1340)*, red. D. Willis, London 1916. Edycja dla Royal Historical Society, <https://tinyurl.com/mpscata2> [dostęp: 19.02.2022]. Lista prowincji znajduje się na s. 3 (2r) rękopisu.

⁵¹ Np. Kartagina (*Cartago*), *Philemonare*, Persja (*Perse*). Zob. London, British Library, MS 37049, f. 2v, XV w. Zob. też London, Lambeth Palace, MS 371, XIV w., f. 9v.

⁵² London, British Library, MS Add. 14250, f. 2v, XII w.

Fragment zawierający listę toponimów średniowiecznej *oikoumene* wymaga kilku słów wyjaśnienia, np. na temat znajdujących się w nim nazw geograficznych.

Ciekawość badawczą budzą powody umieszczenia w wypisie Libii jako prowincji należącej do Azji. Autor fragmentu w spisie *Historiae Brittonum*, wymieniając dwie prowincje (*Libia* i *Liddia*), odwołuje się prawdopodobnie do regionów historycznych o takich nazwach. W przypadku *Libii* umieszczonej na liście w prowincjach azjatyckich może faktycznie chodzić o Liddię – krainę historyczną w Azji Mniejszej, co może wskazywać na transpozycję nazw obu prowincji. W takim wypadku *Liddia* będzie oznaczała faktycznie prowincję *Libia*. Tu jednak dziwić może ulokowanie w granicach Azji Egiptu jako prowincji poprzedzającej *Libię*⁵³. Należy jednak pamiętać, że w starożytności i średniowieczu inaczej postrzegano granice między kontynentami. Nil oddzielał na mapach Azję od Afryki, a więc uprawnione było uznawanie regionu, na którym się znajduje, jako część Azji⁵⁴. Orozjusz wpisuje region *Libia* jako „pierwszą część Afryki” za Egiptem, który znajduje się jeszcze na terytorium Azji. Obok *Libii* wymienia *Cyrini* (Cyreneikę) oraz *Pentapolis*, co wskazuje faktycznie na afrykański region *Libii*. Potwierdza to tezę o transpozycji nazw w wykazie prowincji *Historiae Brittonum*⁵⁵. Orozjusz nie wspomina natomiast o *Liddi*,

⁵³ *Historiarum adversus paganos*, I, 2,8.

⁵⁴ Podobnie Egipt wliczony do regionów Orientu (Azji) – zob. *Nomina provinciarum omnium*, s. 127; Izidor z Sewilli, *Etymologie*, 14.3.27 (autor umiejscawia opis Egiptu w części poświęconej Azji). Zob. też Pomponius Mela, *Cosmographus de Situ orbis*, I, 42, Kórnik, Biblioteka PAN, sygn. Inc.Qu.44, 1478 r., f. 2r, 7v; J. Strzelczyk, *Granice wyobraźni na wschodzie*, w: *Wyobraźnia średniowieczna*, red. T. Michałowska, Warszawa 1996, s. 69–70.

⁵⁵ „Region *Libii*, *Cyrenajki* i *Pentapolis* znajduje się w pierwszej części Afryki, tuż za Egiptem”. *Historiarum adversus paganos*, I, 2,87, tłum. za: P. Orozjusz, *Historia przeciw poganom*, przeł. H. Pietruszczak, Wydawnictwo Transatlantyk 2012, s. 24; *Pentapolis* tworzyło pięć greckich kolonii w *Cyreneice* – *Cyrena*, *Apollonia*, *Ptolemaida*, *Teuchira* i *Berenice*. W odniesieniu do tych miast nazwa *Pentapolis* funkcjonowała od VI wieku p.n.e. „Incipit autem a finibus Aegypti pergens iuxta meridiem per Aethiopia usque Athlantem montem. A septentrionali vero parte Mediterraneo mari coniuncta clauditur, et in Gaditano freto finitur, habens provincias **Libyam Cyrenensem**, **Pentapolim**, **Tripolim**, **Byzacium**, **Carthaginem**, **Numidiam**, **Mauretanium** **Sitifensem**, **Mauretanium** **Tingitanam**, et circa solis ardorem **Aethiopia**. *Libya* *Cyrenensis* in parte Africae prima est, a *Cyrene* urbe metropoli, quae est in eius finibus, nuncupata. Huic ab oriente Aegyptus est, ab occasu *Syrtes* maiores et *Trogodytae*, a septentrione mare *Libycum*, a meridie *Aethiopia* et barbarorum variae nationes et solitudines inaccessibiles, quae etiam basiliscos serpentes creant. *Pentapolis* Graeca lingua a quinque urbibus nuncupata: id est *Berenice*, *Ceutria*, *Apollonia*, *Ptolomais*, *Cyrene*; ex quibus *Ptolomais* et *Berenice* a regibus nominatae sunt. Est autem

co stanowi kolejną wskazówkę przemawiającą za tym, że autor fragmentu podziału świata wymieniającego prowincje *Historiae Brittonum* korzystał z różnych dzieł opisujących regiony świata.

Kolejną prowincją afrykańską, której trzeba się przyjrzeć, jest Byzantia. Wbrew intuicji nie należy jej jednak mylić z Bizancjum (łac. *Byzantium*). Nazwa *Byzantia* odwołuje się do afrykańskiego regionu, na który wskazuje Izydor z Sewilli⁵⁶. Ciekawość wywołuje również nieuzasadnione umieszczenie Samarii w Afryce, podczas gdy Palestyna, na mapie, znajduje się już w Azji.

Wiele wątpliwości wśród badaczy budzi także nazwa *Natabria* umieszczona wśród prowincji afrykańskich. Spotkać można opinię, że nazwa odnosi się do błędnie przypisanej części prowincji Hispania Tarraconensis – Cantabrii. Twierdzenie takie przypuszczalnie wynika z wzmianki o tym regionie w dziele *Etymologia*, gdzie jednak wskazana jest ona jako część Galicji, niezwiązana w żaden sposób z Afryką⁵⁷. Uważam, że właściwszym wyjaśnieniem jest odwołanie się do Orozjusza, prawdopodobnego źródła dla tej prowincji na liście krain w *Historia Brittonum*, który przy okazji opisu Afryki wymienia terytorium zajmowane przez ludy barbarzyńskie:

[Tripolitana] na południu ma za sąsiadów takich barbarzyńców jak Getulów, Natabrów i Garamantów, którzy docierają aż do Oceanu Etiopskiego⁵⁸.

Przechodząc do prowincji skatalogowanych jako europejskie, chciałbym zwrócić uwagę na nazwę *Colonia*, która sama w sobie nie stanowi regionu czy prowincji, ale określa miasta podbite lub założone przez

Pentapolis Libyae Cyrenensi adiuncta, et [in] eius finibus deputata. Tripolitanam quoque provinciam Graeci lingua sua signant de numero trium magnarum urbium; Oeae, Sabratae, Leptis magnae. Haec habet ab oriente Syrtes maiores et Trogodytas, a septentrione mare Adriaticum, ab occasu Byzacium, a meridie Gaetulos et Garamantas usque ad Oceanum Aethiopicum pertendentes". Izydor z Sewilli, *Etymologie*, 14.5.3. W cytowanym fragmencie nazwa „Libia” odnosi się do Afryki.

⁵⁶ „Byzacena regio ex duobus nobilissimis oppidis nomen sortita est, ex quibus una Hadrumetum vocatur. Haec sub Tripoli est, patens passuum ducenta vel amplius milia, fecunda oleis, et glebis ita praepinguis ut iacta ibi semina incremento pene centesimae frugis renascantur. Zeugis, ubi Carthago magna. Ipsa est et vera Africa inter Byzacium et Numidiam sita, a septentrione mari Siculo iuncta, et a meridie usque ad Gaetulorum regionem porrecta; cuius proxima quaeque frugifera sunt, ulteriora autem bestiis et serpentibus plena, atque onagris magnis in deserto vagantibus". Izydor z Sewilli, *Etymologie*, 14.5.7–8. Zob. też P. Orozjusz, op. cit., 2, 91–92.

⁵⁷ „Item regiones partes sunt provinciarum, quas vulgus conventus vocat, sicut in Phrygia Troia; sicut in Gallicia Cantabria, Asturia". Izydor z Sewilli, *Etymologie*, 14.5.21.

⁵⁸ P. Orozjusz, op. cit., 2, 90.

Imperium Rzymskie. Faktycznie jednak spośród wielu kolonii rzymskich *Colonia* odnosić się może do osady o tej nazwie – *Colonia Claudia Ara Agrippina*. Interesująca w wypadku tej nazwy jest jej transformacja w części późniejszych rękopisów i starodruków, w których przez intencjonalną zmianę pierwszej litery wprowadzono do średniowiecznego spisu prowincji świata nazwę Polska (*Polonia*)⁵⁹. Podobna zmiana znajduje się w kodeksie Jakuba z Kowalewic, przy czym – niewykluczone, jednak mało prawdopodobne – rękopis, z którego przepisywał kanonik w XV wieku, zawierał w wykazie nazwę *Polonia*. Skłaniam się ku przypuszczeniu, że obecność nazwy Polski na mapie Jakuba z Kowalewic stanowi, może niespecjalnie kreatywną, ale własną inwencję autora. Jest to również najwcześniejszy znany mi egzemplarz wypisu prowincji pochodzący z *Historiae Brittonum*, zawierający nazwę Polski.

Najbardziej problematyczna jest interpretacja nazwy *Aquilonarii infra oceanum*. Ta prowincja nie pojawia się u Izydora z Sewilli, Orozjusza ani w innych wcześniejszych tekstach geograficznych. Sama nazwa po łacinie oznacza „północna” i może wskazywać na region Skandynawii, jako że umiejscowiono ją na mapach i w spisach w Europie. Szczególnie że autor zaznacza, iż znajduje się ona ponad oceanem, w którym dopatrywać się można Morza Bałtyckiego oddzielającego Skandynawię od reszty terenów europejskich. W późniejszych rękopisach dopisywano nazwę *Australia* powyżej sformułowania *Aquilonarii infra oceanum* lub zastępowano wyrażenie określeniem *Australia*. W *Historia Gótica* Rodriga Jiménez de Rada *Aquilonaria infra oceanum* czy też *Australia* zastąpione są nazwą *Apolonia* lub *Apolonaria*. Określenie *Australia* w języku łacińskim oznacza „południowa” i może wskazywać na hipotetyczny ląd zwany *Terra Australis* (*Terra Australis Incognita*)⁶⁰. Zgodnie ze średniowiecznymi przekonaniem o starożytnej genezie Ziemi, na południu miał znajdować się nieodkryty duży kontynent. Teza ta jest jednak mało prawdopodobna, ponieważ trudno pogodzić ją z funkcjonującym również określeniem wskazującym przeciwny kierunek – *Aquilonaria*. Na mapie w kodeksie

⁵⁹ Zob. Cambridge Trinity College, MS O.5.37, 1681 r., f. 200r. Zob. też C. Bertram, *Britannicarum gentium historiae antiquae scriptores tres: Ricardus Corinensis, Gildas Bardonius, Nennius Banchoensis*, Havniae [Kopenhaga] 1757, s. 105; A. Krawiec, *Polska, Słowiańszczyzna, świat – problematyka geograficzna w Komentarzu Jana z Dąbrówki*, w: *Komentarz Jana z Dąbrówki do Kroniki biskupa Wincentego*, red. A. Dąbrówka, M. Olszewski, Warszawa 2015, s. 260–274.

⁶⁰ Określenie *terra incognita* stosowano to tych rejonów Ziemi, które nie zostały odkryte, a więc w wyobrażeniu średniowiecznych badaczy niezamieszkanymi. Ziemia nieznaną stanowiła obszar ponaddziesięciokrotnie większy niż znana ekumena (do XV wieku). Zob. W. Iwańczak, op. cit., s. 108.

Jakuba z Kowalewic przeczytamy *Aquilonaria Australia infra oceanum*. Przez wtrącenie określenia *Australia* w *Aquilonaria infra oceanum* powstała sprzeczność – prowincja jest tutaj zarówno północna, jak i południowa. Obecność *Australii* na mapie w kodeksie wskazuje jednak na późniejszy odpis *Historiae Brittonum*, z którego Jakub przepisał tekst (lub przerysował całą mapę), jako że wcześniejsze odpisy takiego dodatku nie zawierają. Jednocześnie mapa Jakuba z Kowalewic jest jedynym znanym mi odpisem, w którym oba określenia pojawiają się równorzędnie obok siebie.

Drugą możliwością, bardziej przekonującą, którą rozważam w związku z interpretacją enigmatycznego zapisu, jest potraktowanie przymiotników *Aquilonaria* i *Australia* jako określeń poprzedzającej je prowincji *Hibernia* (Irlandia). Autor wymienia prowincje Brytanii, a następnie przechodzi do okolicznej prowincji – Irlandii, znajdującej się na północy względem Morza Kalabryjskiego (nazwanego w *Historii przeciw poganom* i *Etymologiae* Oceanem Kalabryjskim). Wtedy określenie *Hibernia aquilonaria infra oceanum* nabiera sensu. Zastanawiające wydają się jednak dopiski *Australis* w innych odpisach dzieła Nenniusza. Tak jak zrozumiała byłaby obecność przymiotnika *północna* w odniesieniu do Irlandii, tak dalej niejasne byłoby określenie *południowa*. Za tą tezą nie przemawia również liczba prowincji zapisana przy Europie w odpisach tego fragmentu – powinniśmy naliczyć ich 14, co sugeruje, jakoby *Aquilonaria infra oceanum* stanowiło osobną krainę. Często pojawiają się też dopiski *i, i.d.* lub wprost *id est* przed *Australia*, wyraźnie wskazujące na tożsamość wyrażenia z poprzedzającym ją *Aquilonaria*, co sprawia, że prawdopodobne jest odczytanie jednej z nazw (lub obu) jako nazwy własnej prowincji. Możliwe, że w kodeksie Jakuba z Kowalewic oba określenia poprzedzone prowincją *Britonia* odnosiłyby się do Wysp Brytyjskich – Brytanii i Irlandii – i byłyby próbą określenia ich wzajemnego położenia (na mapie w kodeksie Jakuba nie ma prowincji *Hibernia*)⁶¹.

Mapa w kodeksie Jakuba z Kowalewic jest jedną z najstarszych w Polsce map świata typu T-O i jedną z najstarszych map w Polsce w ogóle. Jak wspomniałem na początku, rękopis powstał w 1478 roku. Znanych jest

⁶¹ Na północno-południowe rozróżnienie Wysp Brytyjskich zwraca uwagę już Strabon w dziele *Geographica*: „Oprócz kilku małych wysp wokół Brytanii jest jeszcze duża wyspa, Ierne, która rozciąga się równolegle do Brytanii na północy, a jej szerokość jest większa niż długość”. Strabon, *Geographica*, IV.5.4, <https://tinyurl.com/2p8zd32j> [dostęp: 17.01.2022], <https://tinyurl.com/tevr6bb5> [dostęp: 17.01.2022]; A. Meineke, *Strabonis Geographica*, Lipsiae 1909–1915. „Współcześni pisarze nie mówią nam nic poza Ierne, które leży na północ od Wielkiej Brytanii, gdzie ludzie żyją nędznie i jak dzicy z powodu dotkliwości zimna. To tutaj moim zdaniem należy ustalić granice ziemi nadającej się do zamieszkania”. Strabon, *Geographica*, II.5.8.

kilka starszych polskich map. W polskich zbiorach znalazłem 23 mapy świata w 20 rękopisach, z czego 13 powstałych wcześniej lub w podobnym czasie co mapa rękopiśmienna Jakuba z Kowalewic, w tym 6 map T-O (Isidorus) – 5 we Wrocławiu i jedną w Krakowie⁶². Dodatkowo starszymi mapami regionalnymi w polskich zbiorach są dwie szkicowane mapki ziem zakonu krzyżackiego w kodeksie Sędziwoja z Czechla, narysowane ok. lat 60. XV wieku, a więc niedługo wcześniej niż mapa T-O Jakuba⁶³. W tym miejscu nie zaszkodzi wspomnieć również o zaginionej mapce rękopiśmiennej ziem polskich, przedstawionych przez poselstwo polskie w Rzymie w 1421 roku w celu udokumentowania praw do terenów, o które toczony był spór z zakonem krzyżackim⁶⁴.

Poszukiwania rękopisu, który zawierałby tekst *Historiae Brittonum* lub mapy T-O do końca XV wieku z fragmentem wypisu prowincji świata i który mógłby stanowić źródło odpisu w kodeksie Jakuba z Kowalewic – nie przyniosły oczekiwanych rezultatów⁶⁵. Niewykluczone jednak, że

⁶² Mapy świata w polskich rękopisach: Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, Ms 25, f. 1r – schemat sfer niebieskich z mapą ziemi (*Macrobius mappa mundi*) w centrum, według systemu Ptolemeusza; Poznań, Biblioteka Uniwersytecka, Rkp. 1746, f. 124v, 1478 r. (*Isidorius*); Kraków, Biblioteka Jagiellońska: Rkp. 584, k. 30r, 30v, 1423–1449 r., Rkp. 809, f. 71rb, 1428/31 r., Rkp. 583, f. 27r, 1540 r., Rkp. 1982, f. 123v, 1448 r., Rkp. 1843, f. 186v, 1453 r., Rkp. 586, f. 44r, 1482 r., Rkp. 1858, s. 24, 1478/82 r. (*Isidorius*), Rkp. 1838, f. 192r, 1485 r., Rkp. 2703, f. 23v, 1492/3 r., Rkp. 7805 V, XV w. (atlas Ptolemeusza), Rkp. 575, f. 50v, 51r, XV w., Rkp. 1197, s. 30a, pocz. XV w.; Warszawa, Biblioteka Narodowa: Ms BOZ 2, t. 2, tab. I, 1466 r. (atlas Ptolemeusza), Ms R. 69, f. 88v, XII w., Ms R. 285, ff. 23v, 31v, XII w. (*Isidorus*), Ms I.F. 166, f. 125v, 1466r. (*Isidorus*), Ms I.F. 166a, f. 140, 1466 r. (*Isidorus*), Ms Akc. 1948 KN. 717, f. 137r, 1469 r. (*Isidorius*). Zob. *Mappemondes A.D. 1200–1500*; J. Strzelczyk, *Nowy katalog i nowa synteza średniowiecznych map świata na tle dotychczasowych badań*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1970, nr 4, s. 152–153; E. Schnayder, *Mapy świata (mappae mundi) w łacińskich rękopisach średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie: wiadomość wstępna*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1979, t. 29, s. 35.

⁶³ Kodeks Sędziwoja z Czechla, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. sygn. 1310 IV, s. 636–637, <https://tinyurl.com/yc5wbu3d> [dostęp: 16.02.2022]. Zob. *Dziewięć wieków geografii polskiej. Wybitni geografowie polscy*, red. B. Olszewicz, Warszawa 1967, s. 488; F. Bujak, op. cit., s. 89–90.

⁶⁴ B. Olszewicz, *Geografia polska w okresie odrodzenia*, Warszawa 1957, <https://tinyurl.com/3nsyvmn4> [dostęp: 16.02.2022], s. 14; idem, *Dwie szkicowe mapy Pomorza z połowy XV wieku*, Warszawa 1937, 35–51; A. Krawiec, *Pomerania in the Medieval and Renaissance Cartography – from the Cottoniana to Eilhard Lubinus*, „Studia Maritima” 2020, t. 33, s. 102–106.

⁶⁵ W zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej znajduje się mapa T-O w rękopisie BJ Rkp. 1858, s. 24. Nie przystaje jednak ani pod względem formy ani pod względem treści do wspomnianych wyżej przykładow. Zob. E. Schnayder, *Mapy świata*

takowy rękopis znajdował się kiedyś np. w zbiorach krakowskich, najprawdopodobniej klasztornych, kolegiackich lub katedralnych⁶⁶. Już na początku XIV wieku w Krakowie (a więc jeszcze przed powołaniem Akademii Krakowskiej) lub w okolicznych klasztorach znajdować się musiał odpis *Historiae Brittonum*. Joachim Lelewel wskazuje, że zarówno autor *Kroniki Dzierzwy*, jak i późniejsi twórcy korzystali z dzieła Nenniusza⁶⁷. Wśród innych autorów mogących znać *Historię Brytów* Lelewel wymienia Jana Długosza oraz komentatora *Kroniki* Wincentego Kadłubka – Jana Dąbrówkę, używających różnych fragmentów pracy Nenniusza. Daje to solidne podstawy do twierdzenia, że w Krakowie musiał się znajdować egzemplarz, którym się inspirowali⁶⁸. Prawdopodobne jest więc, że współczesny Długoszowi i Janowi z Dąbrówki Jakub z Kowalewic miał możliwość skorzystania z tego samego rękopisu, chociażby podczas podróży do Krakowa w charakterze pisarza arcybiskupów gnieźnieńskich. Jako że u wymienionych wyżej kronikarzy nie znajdziemy fragmentu z wyliczeniem prowincji trzech kontynentów, można wykluczyć przepisanie go przez Jakuba z Kowalewic ze wspomnianych kronik. Bardziej prawdopodobne wydaje się, że Jakub przerysował całą mapę zawierającą wypis prowincji z kodeksu, być może *Historiae Brittonum*, do której mapa mogła być ilustracją, lub też jeszcze innego, zaginionego współcześnie rękopisu, w którym być może ją zamieszczono, co – jak opisałem wyżej – wcale tak rzadko się nie zdarzało⁶⁹. Ostatecznie na chwilę obecną trudno jest określić dokładniej afiliację tekstu listy prowincji i samej mapy do kodeksu gnieźnieńskiego kanonika.

Na koniec chciałbym krótko scharakteryzować – w kontekście omówionych rękopisów – tekst wpisany w mapę znajdującą się w kodeksie Jakuba z Kowalewic.

(*mappae mundi*) w łacińskich rękopisach średniowiecznych... Za informację i przesłanie fotografii mapy dziękuję p. Elżbiecie Knapek z Sekcji Rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej.

⁶⁶ Przegląd literatury geograficznej znanej w Polsce w średniowieczu zob. F. Bujak, op. cit., s. 4–10.

⁶⁷ *Polska wieków średnich czyli Joachima Lelewela w dziejach narodowych polskich postrzeżenia*, t. 1, s. 116–118, Poznań 1846, <https://tinyurl.com/48se2zaj> [dostęp: 17.02.2022]; zob. F. Bujak, op. cit., s. 82; A. Bielowski, *Monumenta Poloniae historica = Pomniki dziejowe Polski*, t. 2, Lwów 1872, s. 163–164.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 129–130. Zob. też: E. Skibiński, op. cit., s. 46.

⁶⁹ Zob. również: Oxford, Bodleian Library, MS Bodley 527/3, f. 189v; London, British Library, MS 37049, f. 2v, 1460–1500 r.; London, British Library MS Add. 14250, f. 2v; Exeter Cathedral, MS 3507 f. 67; Oxford, Bodleian Library, MS Canon. Misc. 560, f. 3r.

Poznańska mapa (Rkp. 1746) w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej UAM różni się kilkoma szczegółami od podobnych map, do których udało mi się dotrzeć. Przede wszystkim mapa w kodeksie jest najwcześniejszym znanym mi odpisem omawianego fragmentu *Historiae Brittonum* zawierającym wspomnianą już prowincję *Polonia* w wypisie regionów europejskich. Sama forma mapy jest dość prosta, nie ma zdobień, medalionów. Niemniej nie jest jedynie prostym okręgiem podzielonym liniami na trzy części, który można spotkać w części rękopisów. Okrąg mapy, narysowany zapewne cyrklem, otoczony jest kolejnym podwójnym pierścieniem stanowiącym rodzaj marginesu zewnętrznego. W najszerszym polu okręgu zapisano dodatkową informację, niespotykaną w podobnych mapach ani niewystępującą w samej *Historia Brittonum*. Tekst informuje o liczbie kolejnych synów Jafeta (15), Sema (27) i Chama (30)⁷⁰. Podobną informację znajdziemy m.in. w dziele *Historia Scholastica* Piotra Comestora, której odpisy proveniencji włoskiej znajdowały się w okresie średniowiecza w zbiorach wielkopolskich⁷¹. Podobną wzmiankę o synach Jafeta, Sema i Chama można odnaleźć w kronice Theodorici Engelhusii z 1420 roku⁷². Interesujący fragment zapisano również w rękopisie londyńskim, w którym postawiono pytanie (*interrogatio*) dotyczące liczby języków na świecie oraz zawarto odpowiedź, zgodnie z którą jest ich 72, tak jak potomstwa synów Noego (dalej wypisano liczby kolejnych synów Jafeta, Sema i Chama)⁷³. Co ciekawe, podobną informację podaje już św. Augustyn w *Civitas Dei*. Wskazał on jednak 31 synów Chama, przez co wylicza w sumie 73 synów⁷⁴.

⁷⁰ „In Europa Japheth qui habuit XV filios – Sem. In Asia regnauit qui habuit filios XXVII. In Affrica Cham qui habuit XXX filios”, Rkp. 1746, f. 124v.

⁷¹ Zob. Petrus Comestor, *Historia Scholastica*, Patrologia Latina, t. 198, col. 1087D, <https://tinyurl.com/5cy6u2tf> [dostęp: 17.02.2022]; Poznań, Archiwum Archidiecezjalne, Ms 50; BJ Rkp. 434, Rkp. 436 (najstarsze dwa rękopisy datowane na przełom XII i XIII wieku), Rkp. 297; BUWr, rkp. I F 593, ff. 126r, col. 1; A. Fabiańska, *Średniowieczne rękopisy Historia scholastica Piotra Comestora w zbiorach polskich*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2015, t. 9, s. 125.

⁷² Chronicon M. Theodorici Engelhusii, continens res ecclesiae et reipublicae, ab orbe condito ad annum Christi circiter (I)(CCCXX. ex Mss. Codicibus nunc primum edidit Joachimus Johan. Maderus, sygn. 1289. 1671, s. 8, <https://tinyurl.com/yc3u8j8p> [dostęp: 17.02.2022].

⁷³ London, British Library, MS Stowe 944, f. 61v, 1031–1771, <https://tinyurl.com/y4a7hwrc> [dostęp: 17.02.2022].

⁷⁴ „In summa igitur omnes progeniti de tribus filiis Noe, id est quindecim de Japheth, triginta unus de Cham, uiginti septem de Sem fiunt septuaginta tres”. Augustyn, *Civitas Dei*, XVI, 3, <https://tinyurl.com/29t65zcm> [dostęp: 17.02.2022].

Bezpośrednio pod mapką Jakub z Kowalewic zapisał słowa: *Fily filiorum Noe LXXII quod et linguaia Distincta fuere*. Fragment ten bez wątplenia pochodzi z tego samego źródła co tekst na obwodzie mapy. Interesujący jest jednak zapis słowa *linguaia* zamiast *linguae*, który może wskazywać na XV-wieczną, fonetyczną notację⁷⁵.

Na mapce kanonika znajduje się kilka innych drobnych błędów, które mogą dziwić w kontekście funkcji, jakie pełnił. Niewykluczone jednak, że zmiany znajdować mogły się już na odpisie, z którego przepisywał właściciel rękopisu. W kodeksie Jakuba z Kowalewic pominięty został zapis liczby prowincji w Afryce (XII), a przy Europie oznaczono ją jako XV zamiast XIV. Pominięto Irlandię (*Hibernia*), a dopisano nazwę *Australia*, o czym pisałem już wyżej. Na mapie przemieszczono europejską prowincję *Almania* za przekształconą w nazwę *Polonia* prowincję *Colonia*. W Azji zapisano, w niespotykany dotychczas w innych wypisach sposób, prowincję Mezopotamia jako *Mezopothonia*, podobnie *Silicia* zamiast *Cilicia*, natomiast w Afryce *Sirini* zamiast *Cirini*. W Europie kanonik zapewne popełnił literówkę, zapisując *Britonia* zamiast *Britannia*⁷⁶. Za błąd uznać powinniśmy też zapis *Bithinia* zamiast *Byzantia* (lub pojawiające się również błędnie w niektórych rękopisach *Bizantium*)⁷⁷.

Mapa w XV-wiecznym kodeksie Jakuba z Kowalewic i sam kodeks stanowią niewątpliwie skarb w kolekcji rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu. Pod wieloma względami jest to unikatowy egzemplarz wśród średniowiecznych map T-O. Chociaż czas powstania kodeksu oscyluje wokół wielkich odkryć geograficznych, nieznanne wówczas były jeszcze Ameryki, do których dopłynięto niedługo później, a których obecność przeczuwano już wcześniej, podobnie jak kontynentu znanego obecnie jako Australia, odkrytego przez Europejczyków dopiero w XVI/XVII wieku. Niemniej – jak można przypuszczać – Jakubowi z Kowalewic wcale nie chodziło o włączenie do kodeksu najwierniejszego przedstawienia ówczesnego wyobrażenia świata. Pomimo zapewne patriotycznego gestu, jakim było wpisanie swojego kraju w poczet prowincji europejskich (o ile faktycznie była to jego autorska inicjatywa), kanonik nie opisał innych, bliższych krajów europejskich, ale starał się, z większym lub mniejszym powodzeniem, przepisać tekst na mapie z innego źródła. Czy żyjąc w polskim mikroświecie, był świadomy podziału politycznego

⁷⁵ U. Puckalanka, op. cit., s. 6, przypis 11.

⁷⁶ Mało prawdopodobne, aby Jakub z Kowalewic celowo pominął Brytanię, a wymienił niewielką osadę celtycką Brytonię na Półwyspie Iberyjskim.

⁷⁷ Bitynia – historyczna kraina w Azji Mniejszej. Zob. też Cotton MS Vitellius A XII.

i geograficznego kontynentów? Jaki był cel przerysowania mapy do kodeksu? Autorem kierowała czysta ciekawość lub fascynacja znalezioną mapą, z której sporządził odpis, czy miał inny powód?

Na te pytania trudno będzie znaleźć odpowiedź, podobnie jak niełatwo będzie wskazać konkretny rękopis, który posłużył Jakubowi za wzór. Prawdopodobnie mapa stanowiła jedynie ciekawy dodatek do innych zebranych fragmentów interesujących autora kompilacji, niesłużący jednak niczemu szczególnemu. Nie wiąże się z poprzedzającymi i następującymi po niej utworami. Dzięki Jakubowi z Kowalewic zachowana została jedna z najstarszych map świata w Polsce, dająca, razem z pozostałymi ciekawymi i często unikatowymi tekstami zawartymi w kodeksie, szerokie pole do badań, przypuszczeń i stawiania kolejnych pytań.

Bibliografia

Źródła

- Aberystwyth National Library of Wales, MS Llanstephan 175 B, XIV.
 Biblioteca Histórica de la Universidad de Salamanca, MS 2674, XV w., <https://gredos.usal.es/handle/10366/147049> [dostęp: 16.01.2022].
 Cambridge Corpus Christi College, MS 363, 1475–1525 r., <https://tinyurl.com/mr7d7s93> [dostęp: 3.04.2021].
 Cambridge Trinity College, Ms. O.5.37, 1681 r.
 Cambridge University Library, MS li.VI.11, XIII w.
 Cambridge University Library, MS Ff I.27, XII–XIII w., <https://tinyurl.com/yc784tr5> [dostęp: 3.04.2021].
 Cambridge University Library, MS Mm.V.29, 1125–1200 r.
 Cambridge, Corpus Christi College, MS 139, <https://tinyurl.com/2p8fzjf5> [dostęp: 8.02.2022].
 Cambridge, Trinity College, MS R. 4. 52, XV w., <https://tinyurl.com/2vbe6t2k> [dostęp: 24.01.2022].
 Chartres, Bibliothèque municipale, Ms. 98, IX/X w., <https://tinyurl.com/yajepdtk> [dostęp: 15.07.2021].
 Copenhagen, Kongelige Bibliotek, MS GKS 2020, 4.
 Cordoba, Biblioteca Publica, MS 131, XIII w., <https://tinyurl.com/bdzjpyuz> [dostęp 24.01.2022].
 Durham Cathedral B II 35, <https://tinyurl.com/4ff23xkt> [dostęp: 8.02.2022].
 Évreux, Bibliothèque-médiathèque, Ms. 41, XIII w.
 Exeter Cathedral, MS 3507 f. 67, X w., <https://tinyurl.com/yne7647t> [dostęp: 17.10.2021].
 Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, Ms. 25, f. 1r.
 Kórnik, Biblioteka PAN, sygn. Inc.Qu.44, 1478 r.

- Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. 297, XIV/XV w., <https://tinyurl.com/ycy-fwnnf> [dostęp: 24.04.2022].
- Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. 434, XII/XIII w., <https://tinyurl.com/ycy-udmtn> [dostęp: 24.04.2022].
- Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. 436, XII/XIII w., <https://tinyurl.com/54c39nwk> [dostęp: 24.04.2022].
- Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. 575, XV w., <https://tinyurl.com/23dfue96> [dostęp: 24.04.2022].
- Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. 583, 1540 r., <https://tinyurl.com/3pbpzj98> [dostęp: 24.04.2022].
- Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. 584, 1423-49 r., <https://tinyurl.com/hwh3d9rj> [dostęp: 24.04.2022].
- Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. 586 1482 r., <https://tinyurl.com/4usuzyrf> [dostęp: 24.04.2022].
- Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. 809, 1428/31., <https://tinyurl.com/3bp9ph28> [dostęp: 24.04.2022].
- Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. 1197, s. 30a, pocz. XV w., <https://tinyurl.com/cd62ub45> [dostęp: 24.04.2022].
- Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. 1310 IV, <https://tinyurl.com/mr49t4av> [dostęp: 16.02.2022].
- Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. 1838, 1485 r.
- Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. 1843, 1453 r., <https://tinyurl.com/2bhrbaaa> [dostęp: 24.04.2022].
- Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. 1858, 1478/82 r.
- Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. 1982, 1448 r., <https://tinyurl.com/3rfc2n3x> [dostęp: 24.04.2022].
- Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. 2703, 1492/3 r.
- Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. 7805 V, XV w., <https://tinyurl.com/4vbb-sy3c> [dostęp: 24.04.2022].
- Leiden, University Library, MS BPL 20, 1139 r., <https://tinyurl.com/2p82a9vt> [dostęp: 17.10.2021].
- Liège, University Library, MS 369C, 1150–1250 r.
- Lincoln Cathedral, MS 98, XII w.
- London, British Library, MS 37049, 1460–1500 r.
- London, British Library, MS Add. 14250, XII w.
- London, British Library, MS Additional 11702, XIV w.
- London, British Library, MS Arundel 507, XIII w.
- London, British Library, MS Burney 310, 1381 r.
- London, British Library, MS Cotton Caligula A VIII, XII w.
- London, British Library, MS Cotton Julius D V, XIV w.
- London, British Library, MS Cotton MS Vitellius A XII, XIII w.
- London, British Library, MS Cotton Nero D VIII, XIII w.
- London, British Library, MS Cotton Vespasianus B XXV, XII w.
- London, British Library, MS Cotton Vespasianus D XXI, XII w.
- London, British Library, MS Cotton Vitellius A XIII, XII w.

- London, British Library, MS Cotton Vitellius E I, XII w.
- London, British Library, MS Harley 3859, XI/XII w.
- London, British Library, MS Harley Roll C. 9, XV w.
- London, British Library, MS Lansdowne, MS 456, 1461–1466 r.
- London, British Library, MS Royal 12 F. IV, XII w., <https://tinyurl.com/3saz45hm> [dostęp: 8.03.2021].
- London, British Library, MS Royal 13 D V, XIII w.
- London, British Library, MS Stowe 944, 1031–1771, <https://tinyurl.com/5eur958v> [dostęp: 17.02.2022].
- London, College of Arms, MS 30, XIV w. (znany również jako Arundel 30).
- London, Lambeth Palace, MS 371, XIV w., <https://tinyurl.com/3ans63n3> [dostęp: 17.10.2021].
- Madrid, Biblioteca Nacional de Espania, MS 2214, XVI w., <https://tinyurl.com/yc6pek2a> [dostęp: 10.01.2022].
- Madrid, Biblioteca Nacional de Espania, MS 7008, XIII w., <https://tinyurl.com/5y8ny7hw> [dostęp: 10.01.2022].
- Madrid, Biblioteca Nacional de Espania, MS 7074, XVI w., <https://tinyurl.com/y44wvj2f> [dostęp: 10.01.2022].
- Madrid, Biblioteca Nacional de Espania, MS 7104, XIII w., <https://tinyurl.com/55a6wue8> [dostęp: 10.01.2022].
- Madrid, Biblioteca Nacional de Espania, MS 898, XVI w., <https://tinyurl.com/2p9pmca8> [dostęp: 10.01.2022].
- New Haven, Yale University, Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Takamiya MS 62 (dawniej: Cambridge Fitzwilliam MS BL II), 1350–1400, <https://collections.library.yale.edu/catalog/16154683> [dostęp: 10.01.2022].
- New Haven, Yale University Library, Marston MS 242, XV w., <https://collections.library.yale.edu/catalog/9998588> [dostęp: 10.01.2022].
- New York, Metropolitan Museum of Art's, Cloisters Collection, 2018.631, 1466–1467, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/811798> [dostęp: 15.01.2022].
- Oxford, Bodl. Library, MS Bodley 527/3, XIII w.
- Oxford, Bodleian Library, MS Auct. F. 3. 14.
- Oxford, Bodleian Library, MS Bodley 163, XII w.
- Oxford, Bodleian Library, MS Canon. Misc. 560, XI w., <https://tinyurl.com/2sfmpbtx> [dostęp: 14.04.2021].
- Oxford, Bodleian Library, MS Lyell 33, 1469–1470 r., <https://tinyurl.com/mr2uxk3z> [dostęp: 10.01.2022].
- Oxford, College of St John the Baptist, MS Oxon. 99.3, XIII w.
- Oxford, Merton College, MS 315, IX w., <https://tinyurl.com/2r2d7ddy> [dostęp: 21.02.2022].
- Oxford, The Queen's College, MS 168, 1454–1459 r.
- Paris, Bibliothèque Nationale de France, Latin MS 10910, VII–VIII w., <https://tinyurl.com/9vurpcn2> [dostęp: 21.02.2022].
- Paris, Bibliothèque Nationale de France, Latin MS 11108, XII w., <https://tinyurl.com/mutbhfv2> [dostęp: 12.01.2022].

- Paris, Bibliothèque Nationale de France, Latin MS 15009, 1166 r., <https://tinyurl.com/277pvnfm> [dostęp: 10.10.2022].
- Paris, Bibliothèque Nationale de France, Latin MS 4808, XI w., <https://tinyurl.com/bdzcys3j> [dostęp: 21.02.2022].
- Paris, Bibliothèque Nationale de France, Latin MS 5232, XII w., <https://tinyurl.com/3dp3re49> [dostęp: 17.04.2021].
- Paris, Bibliothèque Nationale de France, Latin MS 6274, XIII w., <https://tinyurl.com/y76yrsc> [dostęp: 17.04.2021].
- Paris, Bibliothèque Nationale de France, Latin MS 8048, XIII w., <https://tinyurl.com/yc8h4yp5> [dostęp: 17.04.2021].
- Paris, Bibliothèque Nationale de France, Latin MS 8878, XI w., <https://tinyurl.com/3t88f5sc> [dostęp: 12.01.2022].
- Paris, Bibliothèque Nationale de France, Latin MS 9768, XI w., <https://tinyurl.com/yt69bzum> [dostęp: 17.04.2021].
- Philadelphia, Free Library of Philadelphia, John Frederick Lewis Collection of European Manuscript, Lewis E 201, Edward IV Roll, Chronicle of the History of the World from Creation to Woden, with a Genealogy of Edward IV, 1461–1464 r., <https://libwww.freelibrary.org/digital/item/3311> [dostęp: 10.01.2022].
- Philadelphia, Penn Libraries, Ms. Roll 1066, 1461 r., <https://tinyurl.com/ycx8m3dv> [dostęp: 10.01.2022].
- Poznań, Archiwum Archidiecezjalne, Ms 50.
- Poznań, Biblioteka Uniwersytecka UAM, Rkp. 1746.
- Rennes Bibliothèque, I.F.1003, XV w.
- Rouen, Bibliothèque Municipale, MS U74, XII/XIII w., <https://tinyurl.com/458adb45> [17.02.2021].
- Salisbury Cathedral, MS 146, XII w.
- San Marino, Huntington Library, HM 264, XV w., <https://tinyurl.com/yaw8va2f> [dostęp: 16.01.2022].
- San Marino, Huntington Library, ms. 1034, XIV w., <https://tinyurl.com/bddau8kx> [dostęp: 12.01.2022].
- Vatican, Biblioteca Apostolica, Pal. Lat. 1357, XIII w., https://digi.vatlib.it/view/MSS_Pal.lat.1357 [dostęp: 21.02.2022].
- Vatican, Biblioteca Apostolica, Reg. Lat. 1964, XI w., https://digi.vatlib.it/view/MSS_Reg.lat.1964 [dostęp: 21.02.2022].
- Vatican, Biblioteca Apostolica, Reg. Lat. 296, IX w., https://digi.vatlib.it/view/MSS_Reg.lat.296/0001 [dostęp: 21.02.2022].
- Vatican, Biblioteca Apostolica, Vat. Lat. 631 pt. 1, XIII w., https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.631.pt.1 [dostęp: 21.02.2022].
- Verona, Biblioteca Capitolare, MS II (2).
- Warszawa, Biblioteka Narodowa, Ms BOZ 2, t. 2, 1466 r., <https://tinyurl.com/3mbtn4wt> [dostęp: 4.04.2022].
- Wien, Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), Cod. 3416, XV w., <https://tinyurl.com/yc4tahje> [dostęp: 21.02.2022].
- Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, Rkps. Akc. 1948 KN. 717., 1469 r.
- Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, Rkps. I F 593, f. 121r–161v.

- Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, Rkps. I.F. 166, 1466.
 Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, Rkps. I.F. 166a, 1466 r.
 Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, Rkps. R. 285, XII w.
 Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, Rkps. R. 69, XII w.

Edycje źródłowe

- Augustyn, *Civitas Dei*, XVI, 3, <https://www.thelatinlibrary.com/augustine/civ16.shtml> [dostęp: 17.02.2022].
- Barney S., Lewis W.J., Beach J.A., Berghof O., *The Etymologies of Isidore of Seville*, Cambridge: Cambridge University Press 2006.
- Becker G.H., *Isidori Hispalensis De nature rerum liber*, Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert 1967.
- Bertram C., *Britannicarum gentium historiae antiquae scriptores tres: Ricardus Corinensis, Gildas Badonicus, Nennius Banthorensis*, Havniae [Kopenhaga]: Impensis editoris, 1757.
- Chronicon M. Theodorici Engelhusii, *Continens res ecclesiae et reipublicae, ab orbe condito ad annum Christi circiter (I)(CCCXX. ex Mss. Codicibus nunc primum edidit Joachimus Johan. Maderus, sygn. 1289. 1671*, <https://tinyurl.com/yc3u8j8p> [dostęp: 17.02.2022].
- The estate book of Henry de Bray of Harleston, co. Northants (c. 1289–1340)*, red. D. Willis, London: Offices of the Society 1916. Edycja dla Royal Historical Society, <https://tinyurl.com/y8zzj7vd> [dostęp: 19.02.2022].
- Geographi latini minores*, wyd. 2, <https://tinyurl.com/yc3samuy> [dostęp: 20.02.2022].
- Izydor z Sewilli, *De Natura Rerum*, XLVIII, 2, <https://tinyurl.com/2vptuzbv> [dostęp: 19.04.2021].
- Izydor z Sewilli, *Etymologie*, <https://www.thelatinlibrary.com/isidore/14.shtml> [dostęp: 19.04.2021].
- Meineke A., *Strabonis Geographica*, Lipsiae: B.G. Teubneri 1909–1915.
- Neniusz, *History of the Britons (Historia Brittonum)*, przeł. J.A. Giles, <https://tinyurl.com/4m7swew7> [dostęp: 13.07.2022].
- Orozjusz Paweł, *Historiarum libri septem*, *Patrologia Latina*, t. 31, col. 0663-1174B, <https://tinyurl.com/msejrh5d> [dostęp: 8.02.2022].
- Petrus Comestor, *Historia Scholastica*, *Patrologia Latina*, t. 198, col. 1087D, <https://tinyurl.com/4ceu6wue> [dostęp: 17.02.2022].
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych [Biblia Tysiąclecia]*, wyd. 3 popr., Poznań: Pallotinum 1998.
- Strabon, *Geographica*, <https://tinyurl.com/neenynw3> (gr); <https://tinyurl.com/yf65d9r8> (en) [dostęp: 17.01.2022].

Opracowania

- Arentzen J.G., *Imago mundi cartographica. Studien zur Bildlichkeit mittelalterlicher Welt- und Ökumenekarten unter besonderer Berücksichtigung des Zusammenwirkens von Text und Bild*, München: Wilhelm Fink 1984.
- Bielowski A., *Monumenta Poloniae historica = Pomniki dziejowe Polski*, t. 2, Lwów 1872.

- Brincken A.D. von der, *Fines terre. Die Enden der Erde und der vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten*, Hannover: Hahnsche Buchhandlung 1992.
- Brincken A.D. von der, *Kartographische Quellen. Welt-, See- und Regionalkarten*, Turnhout 1988.
- Brincken A.D. von der, *Mappa mundi und Chronographia. Studien zur imago mundi des abendländischen Mittelalters*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 1968, t. 24, s. 118–186.
- Brincken A.D. von der, *Die „Nationes christianorum orientaliū” im Verständnis der lateinischen Historiographie. Von der Mitte des 12. bis in die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts*, Köln: Böhlau 1973, Kölner Historische Abhandlungen, t. 22.
- Bujak F., *Studia geograficzno-językowe*, Warszawa: Gebethner i Wolff 1925.
- Chekin L., *Northern Eurasia in Medieval Cartography. Inventory, Texts, Translation, and Commentary*, Turnhout: Brepols 2006, *Terrarum orbis*, t. 4.
- Derecki P., *Historia Brittonum „Nenniusza”? Kilka słów o niewielkim dziełku budzącym kontrowersje*, „Studia Źródłoznawcze” 2004, t. 42, s. 1–17.
- Dumville D.N., *The textual history of the Welsh-Latin Historia Brittonum*, <https://era.ed.ac.uk/handle/1842/8972> [dostęp: 8.02.2022].
- Duzer C., Sáenz-López Pérez S., *Tres filii Noe diviserunt orbem post diluuium: the world map in British Library Add. MS 37049*, „Word and Image” 2009, t. 26, z. 1, s. 21–39. DOI: <https://doi.org/10.1080/02666280902846624>
- Dziewięć wieków geografii polskiej. Wybitni geografowie polscy, historia nauki*, red. B. Olszewicz, Warszawa: Wiedza Powszechna 1967.
- Fabiańska A., *Średniowieczne rękopisy Historia scholastica Piotra Comestora w zbiorach polskich*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2015, t. 9, 2015, s. 121–148. DOI: <https://doi.org/10.33077/uw.25448730.zbkh.2015.141>
- Goetz H.W., *Die Geschichtstheologie des Orosius (Impulse der Forschung XXXII)*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, „Journal of Roman Studies” 1980, t. 72, 219–220.
- Isidore de Séville: *Étymologies. Livre XIV, De terra*, oprac., przeł. O. Spevak, Paris 2011 (Auteurs latins du moyen âge, 22).
- Iwańczak W., *Wybrane zagadnienia wyobraźni kartograficznej średniowiecza*, w: *Wyobraźnia średniowieczna*, red. T. Michałowska, Warszawa: Instytut Badań Literackich 1996, s. 105–116.
- Kingsford C.L., *Nennius*, w: *Dictionary of National Biography*, t. 40, red. S. Lee, London: Smith, Elder & Co. 1894, s. 219–221.
- Knapieński R., *Imago mundi. Związek ikonograficznych i literackich modeli świata w wyobraźni średniowiecznej*, w: *Wyobraźnia średniowieczna*, red. T. Michałowska, Warszawa: Instytut Badań Literackich 1996, s. 27–45.
- Krawiec A., *Dziedzictwo średniowiecznych tradycji geograficznych w „Theatrum orbis terrarum” Abrahama Orteliusa*, w: *Totius mundi philohistor. Studia Georgio Strzelczyk octuagenario oblata*, red. M. Delimata-Proch, A. Krawiec, J. Kujawiński, Poznań 2021, s. 401–413.
- Krawiec A., *Globalny obraz nie-globalnego świata. Obraz świata w kartografii uniwersalnej średniowiecza i renesansu*, „Kultura – Historia – Globalizacja” 2009, nr 4, s. 1–12, <http://www.khg.uni.wroc.pl/files/krawiect.pdf> [dostęp: 17.03.2021].

- Krawiec A., *Polska, Słowiańszczyzna, świat – problematyka geograficzna w Komentarzu Jana z Dąbrówki*, w: *Komentarz Jana z Dąbrówki do Kroniki biskupa Wincentego*, red. A. Dąbrówka, M. Olszewski, Warszawa 2015, s. 260–274.
- Krawiec A., *Pomerania in the Medieval and Renaissance Cartography – from the Cottoniana to Eilhard Lubinus*, „*Studia Maritima*” 2020, t. 33, s. 85–128. DOI: <https://doi.org/10.18276/sm.2020.33-04>
- Lexikon des Mittelalters*, t. 5: *Hiera-Mittel bis Lukanien*, München: Artemis-Verl. 1991.
- Mappemondes A.D. 1200–1500*. Catalogue préparé par la Commission des Cartes Anciennes de l’Union Geographique Internationale, red. R. Almagià, M. Destombes, „*Imago Mundi*” 1964, suplement nr 4.
- McGurk P., „*The Mappa Mundi*”, w: *An Eleventh-Century Anglo-Saxon Illustrated Miscellany: British Library Cotton Tiberius B.V.*, cz. 1, red. P. McGurk, D.N. Dumville, M.R. Godden, A. Knock, Copenhagen: Rosenkilde & Bagger 1983, s. 79–87.
- Mel’nikova E.A., *Drevneskandinavskie geografičeskie sočinenija. Teksty, perevod, komentarij*, Moskva: Nauka 1986.
- Nowak E., „*Historia Brittonum*” – między oralnością a piśmiennością. *Preliminaria*, „*Quaestiones Oralitatis*” 2016, t. 2, nr 1, s. 115–179, <https://tinyurl.com/35cdy6y> [dostęp: 22.08.2021].
- Nowak Ł., *XV-wieczny odpis psalterium abbreviatum z kodeksu Jakuba z Kowalewic (BU Rkp. 1746)*, „*Biblioteka*” 2021, nr 25 (34), s. 13–28. DOI: <https://doi.org/10.14746/b.2021.25.2>
- Olszewicz B., *Dwie szkicowe mapy Pomorza z połowy XV wieku*, Warszawa: Nakładem Polskiego Związku Zachodniego 1937.
- Olszewicz B., *Geografia polska w okresie odrodzenia*, Warszawa: PIW 1957, <https://tinyurl.com/3nsyvm4> [dostęp: 16.02.2022].
- Orozjusz P., *Historia przeciw poganom*, przeł. H. Pietruszczak, Wydawnictwo Transatlantyk 2012.
- Polska wieków średnich czyli Joachima Lelewela w dziejach narodowych polskich postrzeżenia*, t. 1, Poznań: [Żupański] 1846, <https://tinyurl.com/4fexh6kz> [dostęp: 16.02.2022].
- Puckalanka U., *Nieznana mapka świata w polskim rękopisie z XV wieku*, „*Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*” 1968, Seria C, z. 13, s. 3–10.
- Ruberg U., *Mappe mundi des Mittelalters im Zusammenwirken von Text und Bild*, w: *Text und Bild. Aspekte des Zusammenwirkens zweier Künste in Mittelalter und früher Neuzeit*, Wiesbaden: L. Reichert Verlag 1980, s. 550–592.
- Schnayder E., *Mapy świata (mappae mundi) w łacińskich rękopisach średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie*. *Wiadomość wstępna*, „*Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*” 1979, t. 29, s. 19–53.
- Schnayder E., *Trzy polskie lub z Polską związane mapy świata („mappae mundi”) na tle zawierających je łacińskich kodeksów średniowiecznych*, „*Zeszyty Naukowe Akademii Górniczo-Hutniczej im. St. Staszica w Krakowie. Geodezja*” 1982, z. 74, s. 33–64, 3 ryc.
- Schramm P.E., *Sphaira, Globus und Reichsapfel, Wanderung und Wandlung eines Herrschaftszeichens von Caesar bis Elisabeth II*, Stuttgart: Anton Hiersemann 1958.

- Simek R., *Altnordische Kosmographie: Studien und Quellen zu Weltbild und Weltbeschreibung in Norwegen und Island vom 12. bis zum 14. Jahrhundert*, Berlin – Nowy York: De Gruyter 1990. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110887570>
- Skibiński E., *Komentarz Jana z Dąbrówki do Kroniki polskiej mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem na tle polskiej historiografii średniowiecznej*, w: *Komentarz Jana z Dąbrówki do Kroniki biskupa Wincentego*, red. A. Dąbrówka, Warszawa: IBL PAN 2015, s. 42–57.
- Strzelczyk J., *Gerwazy z Tilbury. Studium z dziejów uczoności geograficznej w średniowieczu*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1970.
- Strzelczyk J., *Granice wyobraźni na wschodzie*, w: *Wyobrażenia średniowieczna*, red. T. Michałowska, Warszawa: Instytut Badań Literackich 1996, s. 65–103.
- Strzelczyk J., *Nowy katalog i nowa synteza średniowiecznych map świata na tle dotychczasowych badań*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1970, nr 4, s. 145–158.
- Strzelczyk J., *Średniowieczny obraz świata*, Poznań: PTPN 2004 (PTPN Wznowienia, t. 18).
- Strzelczyk J., *Z nowszych prac o wiedzy geograficznej w średniowieczu*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1988, t. 33, nr 2, s. 439–483.
- Strzelecka B., *Ze studiów nad geografią i kartografią XV w.*, „Czasopismo Geograficzne” 1959, t. 30, s. 287–333.
- Suski R., *Szczepienie historii. Wpisanie przez Orozjusza historii Rzymu w historię Zbawienia*, w: *Małe miasta. Duchowość kanoniczna*, red. M. Zemło, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku 2020, s. 57–78, <https://tinyurl.com/zj8upmbc> [dostęp: 20.02.2020].
- Szulc A., *Codex collecticius Jakuba z Kowalewic. Ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski” 2009, t. 4, s. 409–418. DOI: <https://doi.org/10.14746/e.2009.4.12>
- The history of cartography*, t. 1, red. J.B. Harley, D. Woodward, Chicago – London: University of Chicago Press 1987.
- Wieteska J., *Katalog prałatów i kanoników prymasowskiej kapituły łowickiej od 1433 do 1970 r.*, Warszawa 1971.
- Williams J., *Isidore, Orosius and the Beatus Map*, „Imago Mundi” 1997, t. 49, s. 7–32. DOI: <https://doi.org/10.1080/03085699708592856>
- Zalewska-Lorkiewicz K., *Ilustrowane mappae mundi jako obraz świata. Średniowiecze i początek okresu nowożytnego*, Warszawa: DiG 1997.
- Zimmer H., *Nennius Vindictus. Über Entstehung, Geschichte und Quellen der Historia Brittonum*, Berlin: Weidmann 1893.

ŁUKASZ NOWAK

***Mappa mundi* from the codex of Jakub
of Kowalewice (BUP Rkp. 1746)
and the *Historia Brittonum* by Nennius**

Abstract. The present article provides a content analysis of the *mappa mundi* (world map) in the code compiled by Jakub of Kowalewice (BUP MS. 1746) and attempts to establish the provenance of the text that had been contained in the codex, its authorship, and the approximate date of its origin. Furthermore, the article analyses the list of provinces that had been labelled and inscribed into the diagrammatic world maps (*mappae mundi*) based on the T-O diagram, which depicted the three known continents as a T contained in a circle, and those included outside the map form in a group of codices that include parallel texts to that of the Poznan codex (that originally came from the ninth century work by Nennius – *Historia Brittonum*). Finally, the results of the query for the maps using the T-O type in Polish collections that could have provided the model (pattern) for the map included in the codex by Jakub of Kowalewice are presented. An attempt is also made to perform a content analysis of the list of provinces inscribed into the map and to indicate the differences and common features between the maps found in the query and the copy in MS 1746.

Keywords: *mappa mundi*, *Historia Brittonum*, history of geography, Middle Ages, codicology, cartography, BUP MS. 1746, Nennius, Jakub of Kowalewice, manuscript, Paulus Orosius, the T-O map.

Tekst wpłynął do Redakcji 21 czerwca 2022 roku.